

Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri, Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri III

Examples of Huzur-i Humayûn Lessons in the Ottoman, Critical Edition of
Commentary Text with Dissection and Criticizing III

Aydın TEMİZER

Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Assoc. Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Theology,
Department of Tafsir, Istanbul / Turkey
aydin73@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5100-8051

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 10 Ağustos / August 2018

Kabul Tarihi / Date Accepted: 19 Ekim / October 2018

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.452821

Atıf / Citation: Temizer, Aydın. "Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri, Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri III / Examples of Huzur-i Humayûn in the Ottoman, Critical Edition of Commentary Text with Dissection and Criticizing III". *ilted: ilahiyyat tetkikleri dergisi / journal of ilahiyyat researches* 50 (Aralık / December 2018/2): 45-77. doi: 10.29288/ilted.452821

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Osmanlı padişahları huzurunda Ramazan ayında yapılan Kur'an-ı Kerim tefsir dersleri, **Huzur-i Hümayûn Dersleri** adıyla anılagelmiştir. Sultan II. Abdülhamit huzurunda, mukarrir Yanyalı el-Hâc Ömer Lütfi Efendi tarafından takdim edilen, el-A'râf suresi 50 ve 51. ayetleri konu alan tefsir dersi, bu derslerin güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Hicri 1295 yılının Ramazan ayında icra edilen bu derste, ilk bölümde (takrîr kısmı) ders takrîr/tefsir edildikten sonra ikinci bölümde (münazara kısmı) muhataplar tarafından Ömer Lütfi Efendi'ye otuz tane soru yöneltilmiştir. Bu soruların neredeyse tamamı, Kur'an'ın dil özelliklerine ait suallerdir. Söz konusu tefsir dersi, hem takrîr hem de münazara kısımlarıyla bu makalede neşredilmiştir. Neşredilen dersin ilk kısmı olan takrîr bölümü Osmanlıcadır. Bu bölüm latinize edilerek neşredilmiştir. İkinci kısmı olan münazara bölümü ise Arapçadır. Bu kısım da Türkçeye tercüme edilerek neşredilmiştir. Ayrıca neşredilen metnin orijinal yazma nüshalarından örnek fotoğraflar (dersin her iki bölümünün ilk ve son sayfaları) makaleye eklenmiştir. Metni tesis edilirken iki yazma nüshaya müracaat edilmiştir. Bunlardan birincisi Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan yazma, ikincisi Süleymaniye Kütüphanesinde yer alan yazma nüshadır. Topkapı nüshası, metin tesisinde esas alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Osmanlı, Huzur Dersi, Ramazan, Takrîr, Münazara.

Abstract

The lessons, which were performed in Ramadan in the presence of the Ottoman sultans on the exegesis of the Quran, were called **Huzur-i Humâyûn Lessons**. One of the good examples of these lessons was the commentary on the 50th and 51th verses of Surah al-Araf, which was presented by al-Hajj Umar Lutfi Efendi in the presence of the Sultan Abdul-Hamid, the Second, in the month of Ramadan in 1295 AH. After the presentation, thirty questions were directed to Umar Lutfi Efendi, and nearly all of these questions were related to the nature of language of Qur'an. In this article, tafseer lesson which took the 50th and the 51st verses of Surah al-Araf as subject edited critically with its presentation and discussion chapters. First chapter of this lesson that has been named takrir (presentation) is in Ottoman Turkish. This part was written by the Latin alphabet. Second chapter of this lesson that has been named munazara (discussion) is in Arabic. This part was written by translating into Turkish. On the other hand, some sample photos from original manuscripts were added to the article. The text published in this study was written on the basis of the manuscrypt's copy from the Topkapı Palace Museum.

Keywords: Qur'an, Tafseer, Ottoman, Huzur-i Humâyûn Lesson, Ramadan, Presentation, Discussion.

Extended Summary

The Ottoman Empire gave great importance to the Qur'an and supported the activities aimed at understanding and interpreting it. One of the most important indicators of this is the tafseer lessons performed in the presence of sultans. Since these lessons were held in the presence of the sultan, they were called as 'Huzur-i Humâyûn Lessons' and they gained official recognition. At the same time, as these lessons were conducted in Ramadan, which is accepted in Islam as the month of Qur'an, they also gained a dimension of worshipping.

A remarkable example of the Huzur Lessons is a tafseer course that consists of two chapters in the form of presentation and discussion. The lesson has been given by Yanyalı al-Hajj Omar Lutfi Efendi in the presence of the Sultan Abdul-Hamid, the Second. This course was held in

1295 AH. In its first part the 50th and 51st verses of Surah al-Arâf were interpreted. In the second part, thirty questions about the verses were asked Omar Lutfi by the respondent scholars. In this article, the first chapter was published in Ottoman Turkish and the second chapter was published by translating it into Turkish. The dissection, made on the published texts, is given under separate headings. The criticisms made have been mentioned on the published text as footnotes.

First of all, the presenter scholar gives an overview of the general issues. Afterwards, he makes a relation with the 50th and 51st verses of Surah al-Araf to previous verses. Thus, a deductive method is followed. In this respect it's said that people are divided into two parts: those who are far from divine inspiration and those who are close to this inspiration. The prophets and books were sent as a warning and intimidation to the first group and to remind and herald the second one. These issues are expressed from the beginning of Surah al-Arâf up to verse 44. The status and speech of Heaven and Hell's people and the people of the heights are incorporated from verse 44 to verse 52 in the same Surah.

Then Lutfi went on to the exegesis of the 50th verse. He mentioned the Hell's people's call to the Heaven's one's. The Hell's people would suffer with hunger and thirst in Hell. The Hell's people, who received a negative answer to their call, wanted to be destroyed but they would not be taken even as an interlocutor. Blessings would be served to Heaven's people. Subsequently, he passed on to the tafseer of the 51st verse. He said that those described: disdainful of the religion sent to them, ungrateful to the blessings given by their Lord, disdainful towards the prophets and fond of the worldly life. If they have forgotten and ignored their Lord in the worldly life by being ungrateful to Him, then Allah Almighty will forget them the Day of Judgment.

The first phase of this exegesis is a narrative commentary in general. Therefore, the basic parameters of the narrative commentary were applied; relations between verses, to comment verses through other verses, narrations of the companions etc. However, there is not enough sensitivity in the use of hadiths which are the second main source of the narrative method. It is fair to say that this is the weak point of the narrative commentary. The narrations, which aren't hadiths in fact, were called hadiths.

It is also not overlooked that there are interruptions in the presentation. The most obvious indication of this is to point a hadith that is thought to be related to the subject; however, he doesn't mention what the hadith is actually referring to and whether it is among the authoritative hadith sources, or not. Again, it is observed that the language used in the presentation is unnatural and has a formal style. The sentences were kept quite long, many repetitions were made, and many additions were made to the expressions. This may have been due to the fact that the lesson was performed in the presence of the sultan or it stems from a particularity of the current intellectual language used at that time or the style of the scholar who presented the lesson.

The second part of this course is composed of a question and answer part held between the presenter and the other scholars. In this section, thirty questions were asked to the presenter. These questions and answers are based on linguistic analyzes that are expressed by scientific concepts such as, genitive and preposition and relative pronouns and allocation etc. These questions and answers have valuable results of the mental commentary. For example, the fact that 'the determination of the distance does not constitute an obstacle to communication' is supported by these analyzes. Also, Heaven and Hell will be eternal, the blessing and punishment

will take place in the advanced level, and the speech mentioned in the verse will take place between all Heaven and Hell's people.

While answering the questions in the discussion part, the words “pointed to this answer in the presentation” may be an implication that the interlocutors are asking questions unnecessarily, as well as a condemnation of that they don't listen well. Such a statement sheds light on the psychological dimension of the dialogue between the presenter and the interlocutors.

Tafseer of Beydâvî which is frequently referred to does not include the bets. However, some of the bets are seen in the interpretation of Beydâvî. From this point, it can be reached to this conclusion the source that referring to is mostly not the Tafseer of Beydâvî but its interpretations.

The text published in this study was written on the basis of the manuscript's copy from the Topkapı Palace Museum. This manuscript was written in 1298 AH. So, Omer Lutfi Efendi might have written it. Because it has been written in his duty-term and it bears a resemblance to the style of class of scholars. The photographs of first and last pages of course and discussion sections are given in this article.

GİRİŞ

Osmanlı padişahları huzurunda, Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı tefsiri esas alınarak yapılan tefsir dersleri, gerek sultan huzurunda yapılması ve gerekse Ramazan ayına özgü haliyle devlet ilmi teşkilatında resmiyet kazanması sebebiyle “*huzur dersleri*” adıyla isimlendirilmiştir.¹

Huzur dersleri hakkında en önemli ve kapsamlı çalışmanın² sahibi Ebu'l-ulâ Mardin'in (ö. 1376/1957) tespitine göre, resmen 1172/1758 yılında başlayan *huzur dersleri*, yaklaşık iki asır devam etmiş ve Osmanlı devletinin yıkılmasıyla 1341/1922 senesinde son bulmuştur.³ Gerek genel çerçevesiyle huzur dersleri, gerekse neşri yapılan ders(ler)in mukarriri ve yazma nüshaları hakkındaki malumat, bu neşirlerin ilkinde verildiğinden⁴ aynı bilgilere bu makalede -makale sınırlarını aşmama ve gereksiz tekrara gitmeme adına- yer verilmeyecektir.

Yukarıda da temas edildiği üzere bu makale, “Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri, Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I” ve “Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri, Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri II” başlıkları altında daha önce yayınlanan çalışmaların devamıdır. Bu çalışmaların ilkinde, hicri 1293 yılının Ramazan ayında sultan II. Abdülhamit huzurunda Yanyalı el-Hâc Ömer Lütfi Efendi adlı mukarrir tarafından takdim edilen tefsir dersi neşredilmiştir. Bu derste el-A'râf suresinin 31. ayeti tefsir edilmiş, Ömer Lütfi Efendi dersi takrir/tefsir ettikten sonra kendisine on sekiz tane soru yöneltilmiştir. İkincisinde ise, hicri 1294 yılının Ramazan ayında yine II. Abdülhamit huzurunda Yanyalı el-Hâc Ömer Lütfi Efendi adlı mukarrir tarafından takdim edilen tefsir dersi neşredilmiştir. Bu derste de el-A'râf suresinin 35 ve 36. ayetlerinin tefsiri yapılmış, dersin takririnden sonra Ömer Lütfi Efendi'ye otuz iki tane soru sorulmuştur.⁵

“Huzur dersleri” bağlamında kaleme alınan bu makale, yazma bir eserin neşredilerek güncellenmesi ve muhafaza edilmesini amaçlamaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti padişahlarının önem verdikleri tefsir derslerinin içeriği ve yönte-

¹ Tayyazâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi: Tarih-i Enderun*, haz. Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi Yay., 2010), 1: 314; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 4. Baskı (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1993), 1: 860.

² Bk. Ömer Kara, “İslam Geleneğinde Ümerâ Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi [Yay.], 2013), 308.

³ Geniş bilgi için bk. Ebü'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951), 1: 5, 83, 603; Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi = Son Hatıralar* (İstanbul: Özgür Yay. 2003), 431; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı* (Ankara: Türk tarih Kurumu Yay., 1965), 219.

⁴ Aydın Temizer, “Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri, Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (Aralık 2013): 66-76.

⁵ Geniş bilgi için bk. Temizer, “Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri”, 65-92; Aydın Temizer, “Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri, Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri II”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (Haziran 2015): 167-191.

mi/usûlü ile ayetlerin yorumunda ulaşılan sonuçları, tefsir bilim dünyasına güncel dilde sunmayı hedeflemektedir.

Hicrî 1295 yılının Ramazan ayında mukarrir Yanyalı el-Hâc Ömer Efendi ile muhatapları bazı âlimler tarafından, Sultan II. Abdülhamit (1292-1326) huzurunda icra edilmiş bir tefsir dersinin, takrîr ve münazara kısımlarının neşredileceği bu makalede, metne geçmeden önce söz konusu metne dair tahlillere yer verilecektir. Ayrıca metne yönelik tenkitler, metin üzerinde dipnot vermek suretiyle icra edilecektir.

Burada şunu da belirtmeliyiz ki, neşredeceğimiz dersin ilk kısmı olan takrîr bölümü Osmanlıcadır. Bu bölüm latinize edilerek neşredilmiştir. İkinci kısmı olan münazara bölümü ise Arapçadır. Bu kısım da Türkçeye tercüme edilerek neşredilmiştir. Ayrıca neşredilen metnin orijinal yazma nüshalarından örnek fotoğraflar makaleye eklenmiştir.

1. METNE DAİR DEĞERLENDİRMELER

1.1. Takrîr Kısımının Tahlili

Mukarrir/Müfessir Ömer Lütfi Efendi, Sultan II. Abdülhamid'in huzurunda sunduğu bu tefsir dersinde, el-A'râf suresinin 50 ve 51. ayetlerini takrîr etmiştir. Ö öncelikle, tefsirini yaptığı ayetlerin Kur'ân siyâkındaki⁶ konumunu işlemiş ve tefsir usulünde *münâsebâtü'l-âyât ve's-suver* diye isimlendirilen yöntemle müracaat etmiştir (Yanyalı, 14a-15b). Mukarrir bunu yaparken, sunumu için giriş mahiyetinde kabul edilebilecek genel hususlara yer vermiş ve söz konusu ayetlerin, aynı sure içinde bulunup önce geçen ayetlerle alâkasını dile getirerek, genelden özele, diğer bir ifadeyle bütünden parçaya giden bir yol (tüm dengelim) takip etmiştir.

Bu doğrultuda ünlü müfessir Fahreddîn Râzî'nin (ö. 606/1209) yorumlarından yararlanarak; insanoğlunun, İlahî feyizlerden uzak olanlar ve bu feyizlere yakın bulunanlar şeklinde iki kısma ayrıldığını; ilk grup için uyarı ve korkutma, ikinci grup için hatırlatma ve farkında kılma amacıyla peygamberler ve kitaplar gönderildiğini dile getirmiştir. Bu faaliyetle ilgili anlatımların, el-A'râf suresinin başından 44. ayete kadar yapıldığını, söz konusu faaliyetle sıkı irtibatı bulunan ehl-i Cennet, ehl-i Cehennem ve ehl-i el-A'râf'ın hal ve konuşmalarının 44. ayetten 52. ayete kadar bahsedildiğini söylemiştir.

Daha sonra 50. ayetin tefsirine geçmiş, ehl-i Cehennem'in ehl-i Cennet'e yaptıkları çağırışı/yakarışı ve bunun tefsirine dair sahâbeden gelen rivayetleri (Abdullah b. Abbas ve Ebu'd-Derdâ) zikretmiştir. Burada *sahâbe tefsirinin* etkin bir biçimde kullanıldığı müşahade edilmektedir. (Yanyalı, 16a, 16b) Bu rivayetler doğrultusunda

⁶ Kur'ân siyâkı (iç bağlamı) hk. bk. Aydın Temizer, *Kur'ân Tefsirinde Karine*, 2. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2016), 142.

yapılan tefsire göre, ehl-i nârın⁷ Cehennem’de hem açlık hem de susuzluk ile azap görecekleri neticesine ulaşılabacağını söylemiştir. Bahsedilen çağrıya olumsuz cevap alan ehl-i nârın, yok edilmek isteyeceklerini, ama muhatap dahi alınmayacaklarını anlatan mukarrir, bu tefsirini yaparken Kur’ân ayetlerinden yararlanmışır. Bu da mukarririn, ilgili ayetleri tefsir ederken, tefsir usulünde *ayetin ayetle tefsiri* denilen yöntemi, oldukça güçlü ve güzel kompoze edilmiş bir üslupla uyguladığını (Yanyalı, 17a) göstermektedir.

Daha sonra mukarrir, ehl-i Cennet’e, Cennet’te ikram edilecek nimetleri zikretmiş; tefsir ettiği ayetlerde -doğrudan vurgulanmasa da- dolaylı olarak değinilen bu hususa işarette bulunmuştur. Devamlı surette ikram ve hediye vermenin büyüklerin âdetlerinden olduğunu söyleyerek Âl-i Osman’ın da böyle olduğuna temas etmiş, Âl-i Osman’ın ulemâ taifesine (kendilerine) izzet ve ikramlarının pek güzel olacağını dile getirerek doğrudan padişahın ihsan talebinde bulunmuştur (Yanyalı, 17b).

Akabinde mukarrir 51. ayetin tefsirine geçmiş, bu ayette; kendilerine gönderilen dini hafife alan, verdiği nimetlerine karşı nankörlük edip Rablerinin gönderdiği elçilere kulak vermeyen ve dünya hayatına dalan bedbahtların anlatıldığını dile getirmiştir. Bu doğrultuda müfessir, söz konusu topluluk dünya hayatında Rablerine karşı nankörlük ederek O’nu nasıl unuttular ve önemsemedilerse, Yüce Allah’ın da onları ahiret gününde unutacağını ve dolayısıyla o kimselerin azaba maruz kalacaklarını anlatmıştır.

Müfessirin, 51. ayetin “...dünya hayatının aldattığı kâfirler...” kısmını tefsir ederken anlatımında kullandığı rivayet(ler)de (Yanyalı, 19a) şu problemler görülmektedir: 1) Kullandığı “hadis(ler)” maalesef zayıf olup, hadis ulemasınca sahih kabul edilmeyen sözlerdir. 2) Müfessirin, Muhyiddin İbn Arabî’ye (ö. 638/1240) nispet ettiği (إني أحب الدنيا لأنها أُمِّي) “ben dünyayı seviyorum, çünkü o benim anem(dir)” sözü ile, onun bununla ilgili olarak “hadis” diye naklettiği (الجنة تحت أقدام الأُمهات) “Cennet annelerin ayakları altındadır” söz çok uyuşmamakta ve mevzubahis ayetin tefsirine zorlama bir yorum görüntüsü vermektedir.

Diğer taraftan mukarrir, bahsettiği konularla alâkalı, hadis/sünnette de açıklama ve malumatın yer aldığını söylemiş; ancak işaret ettiği hadisin ne olduğunu ve muhter hadisin kaynaklarından hangisinde yer aldığını zikretmemiştir (Yanyalı, 17a). Ayrıca -önceki paragrafta değinildiği üzere- mevzu’ hadis/sünnet olarak tespit edilen sözlerin (kelâm-ı kibar), mukarrir tarafından hadis kabul edilerek kullanıldığı müşahede edilmektedir. Bu açıdan -özellikle- rivayet tefsirinde önemli sayılan Kur’ân’ın sünnetle tefsiri yöntemini yeterli ölçüde, müdakkik bir yöntemle ve güçlü

⁷ Ehl-i nâr: Cehennemlikler.

bir şekilde -maalesef- kullanmamıştır. Dolayısıyla rivayet tefsirinin zayıf yönlerinden sayılan “uydurma rivayetlerin tefsire sokulması” hatasından kurtulamamıştır.

Bu tefsir dersinin takrîr kısmında kullanılan dilin tekellüflü olduğunu ve resmi bir üsluba sahip bulunduğunu müşahede etmekteyiz. Şöyle ki, cümleler oldukça uzun tutulmuş (Yanyalı, 18a), fazlaca tekrara gidilmiş (Yanyalı, 16b) ve ifadelere süsleme diyebileceğimiz pek çok ilaveler yapılmıştır (Yanyalı, 17b). Bu durum, derslerin padişah huzurunda resmi mahiyette icra edilmesiyle açıklanabileceği gibi, dersi sunan mukarririn üslubu olarak da düşünülebilir.

1.2. Münazara Kısımının Tahlili

Dersi takdim eden mukarrirle muhataplar arasında soru-cevap şeklinde cereyan eden bu kısımda; mukarrire cevaplaması için otuz tane soru yöneltilmiştir. Bu soru ve cevapları bir takım dilsel tahlillere dayanmaktadır. Bu tahliller; atıf, müsned, izâfet, nidâ, müfredâtü'l-Kur'ân, edat, fasl-vasl, tekid, ism-i mevsûl ve tahsis gibi bilimsel kavramlar çerçevesinde yapılmaktadır.

Bilimsel kavramların kullanıldığı söz konusu soru ve cevaplar, her ne kadar dilsel tahlillere dayansa da, bu tahliller neticesinde, dirayet tefsirine dair değerli tespitlere yer verildiği de gözden kaçmamaktadır.

Mesela, onuncu soru çerçevesinde ulaşılan ‘mesafe uzaklığının iletişime engel teşkil etmeyeceği’ tespitinin, söz konusu ayetlerin tefsirinden elde edilen sonuçla desteklenmesi bunun güzel bir örneğidir (Yanyalı, 20a-20b). Ancak şu kadar var ki, ‘mesafe uzaklığının iletişime engel teşkil etmeyeceği’ tespitinin güncel verilerle desteklenmemesi zayıf bir nokta sayılabilir. Şöyle ki, 1876 yılında telefonun icat edilmesi söz konusu tespiti destekleyen güncel bir bilgidir. Bu tefsir dersinin 1878 yılında yapıldığı göz önüne alındığında, telefonun icadı üzerinden iki yıl geçmiştir ve bu icat, dersi sunan heyet tarafından bilinmektedir.

Diğer yandan Cennet ve Cehennem hayatının ebedi olacağı, buralarda maruz kalınan nimet ve azabın ileri derecede gerçekleşeceği, ayette bahsedilen konuşmanın bütün Cennet ve Cehennemlikler arasında vuku bulacağı tespitlerine -her ne kadar bu tespitler başka naslarla dile getirilmiş olsa da- yine mevzubahis dil tahlilleri neticesinde ulaşılmıştır.

Aynı şekilde bu dilsel tahlillerle, insanı aldatanın esasen dünya hayatı olmadığı, şeytan olduğu tespiti yapılmakta; Cehennem hayatının ebediliği mantıken açıklanmaktadır (Yanyalı, 20b).

Sorulara verilen cevaplarda sık sık kaynak gösterilen ve atıfta bulunulan Beydâvî tefsirinde, sözü edilen bahisler (Yanyalı, 20b, 21b) çoğunlukla yer almamaktadır. Ancak söz konusu bahislerin bir kısmı, Beydâvî tefsiri üzerine yapılmış hâşiyelerde yer yer görülmektedir. Buradan hareketle şu yargıya ulaşmamız mümkündür:

Mukarririn atıfta bulunduğu kaynak, çoğunlukla Beydâvî tefsirinin bizzat kendisi değil, hâşiyeleri olarak anlaşılmalıdır.

Dersin münazara kısmında mukarririn, soruları cevaplandırırken “bu cevaba takrîr kısmında işaret edilmiştir” sözü (Yanyalı, 21a, 22b); muhatapların gereksiz ölçüde sorular sorduklarının bir iması olabileceği gibi, dersi iyi dinlemediklerine dikkat çeken bir kınama vurgusu da sayılabilir. Mukarririn bu sözü, mukarrir ile muhataplar arasındaki sıcak münazara şeklinde geçen diyalogun psikolojik boyutuna ışık tutmaktadır.

Derslere dair yazma nüshalarda, dersin soru-cevap faslını oluşturan bu bölüme dair sadece sorulan soru ve verilen cevap yer almaktadır. Hâlbuki huzur derslerinin münazara kısımlarında mukarrir ile muhataplar arasında hararetli tartışmaların yaşandığı bir gerçektir. Bu gerçeğin bir yansımasını, bu dersin münazara kısmındaki 21. sorunun cevabında farketmekteyiz (Yanyalı, 22a). Şöyle ki; ilgili sorunun cevabı verildikten sonra mukarrir, ‘bu kurala ... şeklinde bir karşılık verilemez ve dolayısıyla söz konusu kuralda bir çelişki bulunmaz’ ifadesini kullanmaktadır. Böylesi bir ifade, muhatapın, soru cevaplanırken konuşmaya katıldığı ve mukarrir ile muhatap arasında karşılıklı konuşmalar olduğunu göstermektedir. Peki, bu konuşmalar neden yazma nüshalarda yer almamıştır? Denirse, bunun en makul açıklaması şu olsa gerektir: Mukarrir, münazarada cereyan eden konuşma metinlerinin tümünü yazma imkânı bulamamış, sadece kendisine yöneltilen soruları not almış ve bunları daha sonra muhtasar olarak sunduğu takrîrin peşine eklemiştir.

2. METİN

2.1. Takrîr Kısmı

[T 15a] 1295 senesi Ramazân-ı Şerîf’inde Yanyavî el-Hâc Ömer Efendi’nin huzûr-i şâhânedede takrîr eylediği derstir.

Bismillahirrahmanirrahim.

“وَنَادَىٰ أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهَا
عَلَى الْكَافِرِينَ”

“الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فَالْيَوْمَ نَنْسَاهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا وَمَا كَانُوا
بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ”

“Cehennemlikler Cennetliklere: “Ne olur, suyunuzdan veya Allah’ın size nasip ettiği nimetlerden biraz da bize gönderin!” diye seslenirler. Cennetlikler: “Allah bunları kâfirlere yasaklamıştır” diye cevap verirler.” (el-A’râf 7/50)

“Dinlerini oyun ve eğlence haline getiren ve dünya hayatının aldattığı kâfirleri, ahiret günü Biz, o günkü karşılaşmayı umursamadıkları ve ayetlerimizi bilerek inkâr ettikleri gibi onları cehennemde terk edeceğiz.” (el-A’râf 7/51)

Sadakallahülazim.

Bu ayeteyn-i celîleteynin mâ-kabillerine indibât ve merbûtiyetleri ve amîmu'l-fadl ve'l-cûd olan Zât-ı Vâcibü'l-Vücûd Hazretlerinin, Kur'ân-ı Azîmü's-Şân'ın mevâdı-ı adîdesinde ve ale'l-husus bu sûre-i celîlede ehl-i Cennet ve ricâl-i el-A'râf⁸ ve ehl-i nârın ahvâl ve mükâlemât ve münazara anlarını hikâye ve beyan buyurmaktan hikmet u fâide ne idi ki? Eâzım-ı müfessirîn-i kirâmdan [T 15b] İmam Fahreddin Râzî hazretlerinin, gerek dersimizde ve gerek sibâk ve siyâkındaki tafsilâtından⁹ müstebân olduğu vechile; Mâlikü'l-mülk ve'l-melekût olan Rabbülâlemîn Hazretlerinin hikmet-i Rubûbiyyeti muktezasınca, nüfus-u beşeriye iki kısma münkasım olup; bir kısmı âlem-i gaybtan bâid ve lezzât-ı cismâniyye ve şehevât-ı cesedâniyye talebinde garîk ve münhemik olmasıyla ve kısm-ı diğeri envâr-ı İlâhiyye ile müşreka ve münevvere ve havâdis-i ruhâniyyeye mâile ve müstaidde olduğundan, kısm-ı evvel inzâr ve tahvîfe ve kısm-ı sâni tezkîr ve tenbihe muhtaç olmalarıyla; Mün'im-i Hakiki olan Hakîm-i Mutlak Hazretlerinin mahzâ lutf-i samedâniyyesi olarak, cemi-i efrâd-ı beşere kendi nevilerinden olarak enbiyâ-i izâm ve rusul-i kirâm ba's ve irsâl buyurup ve vezâif-i mezkûri îfâ için kütüb-i semâviyye i'tâ buyurmuş.

Ve ale'l-husus bu sûre-i celîlenin ibtidâsında -este'üzübillah-; “كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ” “Bu, kendisiyle insanları uyarman ve müminlere bir öğüt olması için sana indirilen bir kitaptır. Bu sebeple onu tebliğden dolayı içinde herhangi bir sıkıntı olmasın.” (el-A'râf 7/2) ayet-i kerîmesinden malum olduğu gibi, vezâif-i sâbıkayı edâ etmek üzere ve edâ-yı mezkûru kâfil olan bu sure-i celîleyi şamil olarak habib-i muhteremi olan Muhammed Mustafa -aleyhi ekmelü't-tehâyâ- hazretlerine kütüb-i semâviyyenin e'azzı olan Kur'ân-ı Azîmü's-Şân'ı vahiy buyurmuş.

Ve sure-i celîlenin ibtidâlarında(n)¹⁰ “وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ” “Cennetlikler Cehennemliklere şöyle seslenirler:...” (el-A'râf 7/44) ayet-i kerîmesine kadar zikrolunan inzâr ve tahvîf ve tezkîr ve tenbîh vazifeleri îfâ olunduysa da, ehl-i Cennet ile ricâl-i el-A'râf ve ehl-i nârın ahvâl ve mükâlemât ve münazaratlarının zikrolunan vezâife medhal-i tâmmı olduğundan, esdaku'l-kâilîn olan Zât-ı Vâcibü'l-Vücûd Hazretleri, firak-ı selâse-i mezkûranın ahvâli ve mükâlemât ve münazaratlarını mübeyyin “وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ” “Cennetlikler Cehennemliklere şöyle seslenirler:...” (el-A'râf 7/44) ayet-i kerîmesinden dersimizdeki olan bu iki ayeteyn-i celîleteyne kadar şu yedi sekiz âyât-ü beyyinâtta [T 16a] hikaye olarak beyan buyurmuş.

⁸ Ricâl-i A'râf: Ahiret hayatını A'râf'ta yaşayacak kimseler.

⁹ Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrül-kebir=Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrût: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1990), 15: 15.

¹⁰ Parantez içinde verilen (n) harfi, yazma nüshalarda geçmemektedir. Ancak cümlelerin akışı bizi, bu harfin bulunması gerektiği kanaatine ulaştırmaktadır.

Ve ale'l-husus dersimizde este'izübillah: “وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ” “Cehennemlikler Cennetliklere şöyle seslenirler...” (el-A'râf 7/50) buyurur. Alâ kadri't-tâkati'l-beşeriyeti Nazm-ı Celil'in maâni-i şerifesi, müfessirîn-i izâm hazerâtı, ecille-i dîn-i mübîn ve ekâbir-i ashâb-ı güzînden olup reisül'-müfessirîn olan ibn-i ammi Rasulillah Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) -radıyallahü teâlâ anhümâ- hazretlerinden, bu nidânın bâis ve sebebini beyan buyurarak rivayet buyururlar.¹¹ Şöyle ki; ehl-i nâr, ricâl-i el-A'râf'ın mazhar-ı lütf-i İllâhî olup duhûl-i Cennet'e nail olduklarını görünce, kendileri dahi bu lütfâ nail olurlar efkâriyle tama edip Zât-ı Ecell ü A'lâ'ya rica ve niyaza cüret ederek, “yâ Rabbi! Bizim ehl-i Cennet'ten akraba ve taallukatımız vardır. Bize izin ver ki, onları görüp bazı mertebede mükâleme edelim” diyecekler ve Cenâb-ı Kibriyâ Hazretlerinden ruhsat-ı İllâhiyye sudûr ettikde; ehl-i nâr, ehl-i Cennet olan akraba ve tallukatı ve mütena'im oldukları ni'am-ı celîleyi görünce onları bilip tanyacaklar ise de, ancak ehl-i Cehennem'in şiddet-i azabından yüzleri siyah olarak halk-ı âhar olduklarından ehl-i Cennet onları bilemeyecekler. İşte o vakit, “وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ” “Cehennemlikler Cennetliklere şöyle seslenirler...” (el-A'râf 7/50) Nazm-ı Celil'in mantûk-ı âliyesince azab-ı elim ile muazzeb ve daimi surette muhalled olan ehl-i nâr, tarif-i nâ-kâbil ni'am-ı celîle ile mütena'im ve huruçları nâ mütesavver olarak müebbed içinde bâkî olan ehl-i Cennet'e kendilerine mahsus olan isim ve resimleriyle “yâ ehî fülân, ve yâ ebî fülân ve yâ ibn-i fülân!” deyu ayet-i kerîmeden müstebân olduğu gibi, vukuu muhakkak olarak nidâ eyleyip çağıracaklar. Ne diyerek? Este'izübillah; “أَنْ أَيْضُوا عَلَيْنَا مِنْ” “Ne olur, suyunuzdan biraz da bize gönderin!” (el-A'râf 7/50) Ey akraba ve taallukatımızdan olan ashâb-ı Cennet! Biz nâr-ı Cehennem'in şiddet-i hararetinden sabr u tahammül olunmaz mertebede muhterik olduk. Dünyada harreti def eylemek ve nârı itfâ' etmek hassasından olup ve her ne kadar miyâh-ı Cennete nispetle şey-i yeşir ise de [T 16b] şiddet-i ihtiyacımıza göre bize çok su¹² dökünüz¹³ ki, su-suzluğumuzun harreti mündefi' olup, şiddet-i hararetle muazzeb olduğumuz azab-ı elimden fi'l-cümle halâs olalım. Dahi “أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ” “veya Allah'ın size nasip ettiği nimetlerden” (el-A'râf 7/50) diyecekler.

Bazı müfessirîn-i izâm hazerâtının beyanlarına göre, ehl-i nâr ehl-i Cennet'e: “Biz, şiddet-i hararetle muazzeb olduğumuz gibi şiddet-i cû' ile dahi müteallim ve muazzeb olduğumuzdan, ey ehl-i Cennet! Yahut Zât-ı Ecell ü A'lâ'nın size in'âm ve ikram eylediği et'ime-i Cennet'ten bize ilkâ' ediniz ki, şiddet-i cû' ile muazzeb olduğumuz azab-ı şedidden bazı mertebede hiffet bulalım.” diyerek ehl-i Cennet'ten istigâse edecekler. Ve bu tefsire göre, ehl-i Cehennem'e şiddet-i ataş ile şiddet-i cû' hâsil olup bu iki şey ile dahi muazzeb olacaklarına bu ayet-i celîle delâlet eder.¹⁴

¹¹ Bk. Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud el-Begavî, *Meâlimü't-Tenzil*, thk. Halid Abdurrahman Ak - Mervan Sivar, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-marife, 1987), 2: 163.

¹² [S 16b] “sular”.

¹³ Bu kelime Topkapı nüshasında “كوكز” şeklinde eksik yazılmıştır.

¹⁴ Bk. Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, 14: 76.

Ve buralarını muvaddıh, İmam Fahreddîn Râzî hazretlerinin bu ayeteyn-i celileteyni tefsir makamında; ashâb-ı zevî'l-ihtramdan Ebu'd-Derdâ¹⁵ (ö. 32/654) - radiyallahu Teâlâ anh- hazretlerinden rivayet buyurdıkları eser u tefsir-i âliyedir.¹⁶ Şöyle ki; Ebu'd-Derdâ -radiyallahu Teâlâ anh- hazretleri buyurmuşlar ki, “şedîdü'l-‘ikâb ve azîz-i zü’ntikâm olan Zât- Ecell ü A‘lâ Hazretleri, ehl-i nârî azaplarına bâis-i izdiyâd olan cû‘ ve açlık ile müptela kılacaktır. Ve ehl-i nâr, bu şiddet-i cû‘a dayanamayıp taam talep eylediklerinde kendisiyle intifâ‘ mümteni‘ ‘*darî*’ tabir olunan diken çalıları kendilerine it‘â olunup ve bunun ile cû‘un indifâ‘ı mümkün olamadığından, bi-tekrar taam talebine cüret edeceklerinde ‘*taam-ı zî gussa*’ ki, acı ve zehirli şeyler kendilerine it‘âm olununca şiddet-i cû‘un definden me’yûs olup şiddet-i hararetlerini defedecek eşribeyi der-hâtır ederek eşribe ile istigâse edip talep edeceklerinde ‘*hamîm*’ ki galeyan ederek kelâlîb-i hadîd yani ateşe konularak kıpkırmızı ateş kesilmiş tîmûr kaplar ile kendilerine bir takım meşrubat-ı [T 17a] müstekrehe verilecektir. Ve ehl-i nâr fart-ı hayretlerinden mazarratı mütalaa etmeyerek içip azapları müzdâd olunca o vakit, bu ayet-i celileden müstebân olduğu gibi, ehl-i Cennet’ten istigâse edip miyâh ile et‘ime-i Cennet’ten istediklerinde ehl-i Cennet müddet-i medideden sonra bâ ferman-ı İlâhî “إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ” “Allah bunları kâfirlere yasaklamıştır.” (el-A‘râf 7/50) Nazm-ı celîliyle bu matluplarını reddedecekler.” Ve müfâd-ı âlîleri: Allah Zü'l-Celâl Hazretleri Cennet’in taâm u şerâbını, dünyada vahdaniyetini inkâr ve enbiyâ u rusul-i kirâmını tekzîb ederek helak olanlara kat‘il-müfâd olarak memnû‘ buyurmuştur.

Ehl-i nâr bu cevab-ı ye’siyi de alınca nârın memuru olan Mâlik hazretlerine niyaz ederek, “لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ” “Rabbin bizi yok etsin artık.” (ez-Zuhruf 43/77) Diyecekler. Mâlik hazretleri dahi -alâ kavlin-¹⁷ bin yıldan sonra “إِنَّكُمْ مَا كُتِبَتْ” “Siz hep böyle kalacaksınız.” (ez-Zuhruf 43/77) Kavli-i şerifiyle, siz müddet-i gayr-i mütenâhi ile nârda mukimsiniz redd-i cevabını verdikte, “رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا” “Ey Rabbimiz! Bizi bu ateşten çıkar.” (el-Müminûn 23/107) Ayet-i kerîmesinden müstefâd olduğu gibi ehl-i nâr: “Ey Rabbimiz! Her taraftan ümidimiz münkatı‘ oldu. Sen bizi nârdan çıkar.” Diyecekler. Ve ahkem u a‘del olan Cenâb-ı Kibriyâ’nın kîbel-i İlâhîsinden “اٰخِسْتُوْا فِيْهَا وَلَا تَكْلُمُوْنَ” “Kesin sesinizi aşâğılıklar! Sakın Bana bir şey söylemeye kalkışmayın!” (el-Müminûn 23/108) hitâb-ı izzetle, bu matluplarında da hâib u hâsir olunca her bir hayırdan me’yûs olarak, zefir u şehîka¹⁸ ki, savt-ı kerîh ile bağırarak galeyan eden çok suyun içinde danelerin karıştığı gibi Cehennem’in içinde deveran etmeğe başlayacaklar. İşte Zât-ı Ecell ü A‘lâ’nın gerek bu ayet-i celilesinde ve gerek sâir âyât-ı beyyinâtında¹⁹ ve Zât-ı Risâletpenâhî’nin ehâdis-i Nebeviyye-i

¹⁵ Bu kelime Topkapı nüshasında “أبي الرداء” şeklinde yazılmıştır.

¹⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14: 76-77.

¹⁷ Bir rivayete göre. Bu rivayet hk. bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 27: 195.

¹⁸ Bk. Hûd 11/106.

¹⁹ Örneğin; el-Furkân 25/11-14; el-A‘lâ 87/12, 13; el-Beled 90/19, 20. ayetler zikredilebilir.

Mustafaviyyelerinde²⁰, ehl-i nârin hakkında beyan buyurulan ahvâl-i mü'limeleri bunlardır.

Ve Cenâb-ı Hakîm u Mutlak bu ayet-i celîlede ehl-i nârin ahvâllerini beyan buyurduğu gibi ashâb-ı Cennet'in ahvâllerini dahi beyan buyurmuş. Niteki(m), “أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ” “Ne olur, suyunuzdan veya Allah'ın size nasip ettiği nimetlerden biraz da bize gönderin!” (el-A'râf 7/50) Nazm-ı kerîmin mantûk-ı âlî-since ehl-i Cennet ni'am-ı lâ tuhsâ ile merzûk ve mütena'im olmaları sarahaten [T 17b] müstefâd olur. Ve ehl-i Cennet, ni'am-ı Cinân'ın kâffesine fâik olan rü'yetullah nimet-i ulyâsıyla dahi şerefyâb ve mütena'im olacaklarını bu makamda bazı müfessirîn-i izâm hazerâtı, kudvetü'l-müfessirîn Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) -radiyallahü teâlâ anhümâ- hazretlerinden rivayet buyururlar.²¹ Şöyle ki; Abdullah b. Abbas -radiyallahü teâlâ anhümâ- buyururlar ki, “ehl-i Cennet'in her birisinin sakın olduğu menzilin bin kapısı vardır. Ve her Cuma günü, münezzeah ani'l-emkine ve'l-cihât olan Allah Zü'l-celâl ve'l-kemâl Hazretlerinin rü'yeti ile müşerref ve mütena'im olurlar. Ve her gördüklerinde bu rü'yet nimet-i uzmâsının semeresi olarak, o bin kapının her birisinden tarifi nâ-kâbil bir takım hedâyâyı hâmil olarak birer melek dâhil olup, o hedâyâyı ehl-i Cennet'e takdim ederler.

Ve kibar-ı sûfiyyeden İmam Şa'rânî hazretleri (ö. 973/1565) *Letâifü'l-minen* nâm kitabında beyan buyurur ki; “ulemâ-i âmîlîn ve bâ-husus tâife-i sûfiyye hazerâtı, -bendeğânından olsun gayriyyeden olsun- bir kimesne meclis-i âliyelerıyla şerefyâb olduğu vakitte, himmet edip bir hâl-i haseneye ve lâ-ekall bir nasihat u mev'izaya veya bir kelime-i tevhid veya bir salât u selam getirmesine veya bir meseleye nâil kılmaya sa'y u gayret etmeyi âdet-i hasene ittihaz buyurdıkları, mücerred “تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ” “Güzel ahlâk nitelikleriyle ahlaklanın” hadis-i şerîfine²² imtisâlen, rü'yetullah nimet-i celîlesinin akîbinde vaki olan eltâf-ı İlâhiyye'ye ittibâ niyyet-i hâlisasına mebnidir.” Ve İmam Şa'rânî hazretlerinin bu beyan-ı âliyesine nazaran, öteden beri mülûk u selâtîn-i izâm ve ale'l-husus sülâle-i tâhire-i Osmaniye hazerâtının dahi huzûr-ı mehâsin-i vüfûr-ı hümâyunlariyle teşerrüfü ihrâz eden bendeğâna ve bâ-husus ulemâ ü meşâyih gibi dâiyân haklarında envâ-ı iltifat icra buyurmak, kâide-i müstahsenesini iltizam eylemeleri bu meslek-i âliye tevfikân olursa gayet a'lâ ü ahsen ü makbul olacağı bî-ıştibâhdır.²³

Hülâsa-i [T 18a] kelim; Cenâb-ı Hakîm-i Mutlak'ın ve rahmeten li'l-âlemîn olan habib-i muhteremin, ehl-i Cennet ile ehl-i nârin ahvâllerini beyan buyurmalarında olan hikmet, müfessirîn-i izâm hazerâtının beyan buyurup dersimizin mu-

²⁰ Örnek hadisler için bk. Buhârî, “Rikâk”, 50, 51, 52.

²¹ İlgili rivayet için bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14: 77.

²² Bu hadisın aslının olmadığına dair bk. Muhammed Nasıruddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'l-dâife ve'l-mevdûa ve eşeruhâ's-seyyi' fi'l-ümme* (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 2000), 6: 346.

²³ Böyle dünyevi bir isteğin doğrudan padişaha yapılmasının; tefsir dersinin ibadet ve Kur'an ayı Ramazan'da icra edildiği göz önüne alınırsa, uygun düşmediği söylenebilir.

kaddimesinde ifade olunduğu vechile; mazhar-ı tevfiğ-i İlahî olan zevât, nazar-ı ibretle mütalaa ederek mütezekkir ü mütenebbih olup, bu misillü azaplara ibtilâyâ bâis ü sebep olan menhî ve hilaf-ı şer-i şerif ahvâl ü ef'âl ü harekât ü sekenâtтан berî ve salim kılmağa ve mûris-i Cennet olan a'mâl-i salihâ ile muttasıf olmağa sa'y ü gayret etmelerine mebnidir.

Ve Zât-ı Ecell ü A'lâ, şu ahvâl ü mükâlemât ü münazaratı i'lâm buyurduktan sonra, ehl-i nârın bu ukubetlere istihkak kesb eylediklerine sebep olan ahlak-ı zemîme ve evsâf-ı rezilelerini beyan makamında “الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا” “Dinlerini oyun ve eğlence haline getirenler” (el-A'râf 7/51) buyurmuş. Ve ma'ni-i pür-zevâcirleri: Onlar şol kimesnelerdir ki, kendilerinde mûda' olan istidâd ü kabiliyetlerini zayı edip himmetlerini sarf eylemeleri gayr-i müstahsen; belki, akla ve nakle memnû' olan şeylere sarf ve kendisiyle ferah talep eylemek gayr-i makbul; belki, şer-i şerifin hilafı ve mezmûm olan bir takım melâhî ile ferah u teselli talep eylediklerinden, Mün'im-i Hakikleri olup Hâlık-ı Lem-yezel olan Cenâb-ı Kibriya Hazretleri, kendisiyle tedeyyün edip ahkâm-ı âliyesine itaat ile emr ü ferman ve kendilerine meşru kılıp ihsan-ü i'tâ ve beyan-ü izah eylediği din-i mübine, onları davet edip tebliğ-i ferman-ı İlahiyye ile memur olan enbiyâ-i kirâm ve rusul-i izâm hazerâtını veya varislerini, davet ü tebliğ ve beyan ü tebyîn eylediklerinde işgâ etmeyip, onları istihza ve tahkir ile o dîn-i mübînî melâhî ve mel'abe mesabesinde kıldılar. Ve bu ahlak-ı nâ-mardiyyeye sebep [T 18b] ne idüğünü iş'âr buyurarak Cenâb-ı Rabbi'l-İzze “وَعَرَّتْهُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا” “ve dünya hayatının aldattığı...” (el-A'râf 7/51) buyurur. Dahı onlar şol kimesnelerdir ki, müddet-i hayatlarında tûl-i ömür ve hasen-i ayş ve kesret-i emvâl ve kuvvet-i câh emeline düşüp, bunlara şiddet-i rağbetleri sebebiyle mücerred emvâl-i dünya talebinde garik u münhemik olduklarından, dîn-i mübîn ile tedeyyün etmekten ve umûr-ı uhreviyyeyi aramaktan dûr olup aldanmışlardır.

İmdi Cenâb-ı Kibriya, ehl-i nârın evsâf-ı kabîhalarını ve onlar ile mevsûf olmak esbabını beyan buyurduktan sonra, ahlak ve evsâf-ı mezkûra üzerine terettüp ederek mahzâ adalet-i İlahiyye olmak üzere vaki olacak cezayı beyan buyurarak, “فَالْيَوْمَ” “نَنْسَاهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا” “Biz, o günkü karşılaşmayı unuttukları gibi onları unutup kendi hallerine terk edeceğiz.” (el-A'râf 7/51) Buyurur. Yani onlar, esbab-ı meşrûhadan nâşi' dünyada ahlak u evsaf-ı mebhûse ile mevsuf olup bu günlerinde Ben Azîmü'ş-Şân'a mülaki olacaklarını der-hatır ederek nevâhî-i İlahiyyemden ictinâb ve evâmîr-i Samedâniyyeme imtisal ile Zât-ı Ulûhiyyetime mahsus ve kendilerine ehemm ü elzem olan ibâdât ü taatı terk eyledikleri gibi, Ben Azîmü'ş-Şân da ona mukabil adalet-i İlahiyyem muktezâsınca bu günkü günde onları azab-ı mühinde terk ederim.

Ve ma'bûd bi'l-hakk olan Allah Zülcelal Hazretleri, gürûh-i mezkûranın zâhib oldukları tarik-i sakîmin ve mütehallık oldukları ahlak-ı zemîme ve me'lûf u meşgul oldukları isyanın müntic oldukları neticeyi ve o neticenin şedâid-i mezkûraya sebep-i karîb olduğunu tefhim siyâkında mâ-kabline atıf buyurarak “وَمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا

“يَجْحَدُونَ” “...ve ayetlerimizi bilerek inkâr ettikleri gibi” (el-A’râf 7/51) buyurmuş. Bazı müfessirîn-i izâmın istifade edip bu ayet-i kerîmenin tefsirinde beyan buyurdıkları mana-i hikmet-i ihtivaya göre; Zât-ı Ecell ü A’lâ Hazretleri ehl-i nâri evvela kâfir olmalarıyla tavsif buyurup mertebe-i sâniyede dinlerini lehv ve mertebe-i sâlisede la’b ittihaz eylemek hallerine [T 19a] düştüklerini ve mertebe-i râbiada dünyanın ni’âm-ı âcile vü zâilesine aldanmış olduklarını ve bu ahvalin akıbet ü nihayeti Zât-ı Ecell ü A’lâ’nın âyât-ı beyyinâtını inkâr etmelerini müntic olduğunu beyan buyurduğu gibi, madem ki onlar âyât-ı beyyinâtı inkâr eylediler, Cenâb-ı Kibriyâ dahi mücâzât olarak onları azab-ı elîm ü müstemirr ü müebbede terk buyuracağını beyan buyurmuş.

Ve bu beyandan müstebân olur ki, dünyanın zatına muhabbet eylemek, “حُبُّ الدُّنْيَا” “رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ” “Dünya sevgisi bütün hataların başıdır.”²⁴ hadis-i şerifinde vârid olduğu vechile her afetin mebedidir. Ancak bunda bazı felsefiyyü’l-mizac olanların zihinlerine hutur eylediği gibi ki, “dünyayı bi’l-külliyeye terk eylemek harabiyetini mücib olur” manası çıkmaz. Çünkü dünyaya muhabbet edecek bir cihet vardır ki, o cihet ile dünyaya muhabbet ve imarına sa’y ü gayret etmek, ayn-ı ibadet ve rıza-yı Bârî’ye muvafık olur. Niteki(m) kibar-ı sâdât-ı sûfiyyeden şeyh-i ekber²⁵ hazretleri, bu ciheti beyan ma’rûfunda, “إِنِّي أُحِبُّ الدُّنْيَا لِأَنَّهَا أُمِّي” “ben dünyayı seviyorum, çünkü o benim annem.” Ve Hz. Peygamber -sallallahu Teâlâ aleyhi ve sellem- şöyle buyurmuştur: (الجنة تحت أقدام الأمهات) “Cennet annelerin ayakları altındadır.”²⁶ Kelam-ı hikmet-i ittisâmını sevk buyurmuşlar. Ve murad-ı âlileri; dünya, nev-i benî Âdem’in menşei olup insanın kemâlâtı olan iman u tasdik u ibâdât u tâât u marifetullah ve tekarrub u vusul-i illallah metâlib-i mühimmesine sebep ü medar olduğundan, şu metâlib-i aliyyeyi tahsil ü muhafaza(sı) için dünyaya muhabbet ve mamuriyyetine bezl-i mukadderat eylemek, gerek naklen ve gerek aklen emr-i ehemmi ü elzem olduğundan ben dünyayı severim demek olur. Şeyh-i ekber hazretleri bu kelam-ı âliyesinin sıhhat u hakikatine, -alâ tarîkı’l-işare- delâlet eden (الجنة) (تحت أقدام الأمهات) “Cennet annelerin ayakları altındadır.” hadis-i şerifiyle istidlal buyurmuşlar.

Ola ki Mevlâ-yı Müteâl Hazretleri, cümlemizi muhabbetullah ve muhabbet-i Rasulillah ve râğbet-i ilâ mâ yûsilu ilallah [T 19b] sıfatlarıyla mevsuf olan kullarından eyleye. Ve ale’l-husus halife-i rû-yı zemin olan padişahımız efendimiz hazretle-

²⁴ Hadis olarak rivayet edilen bu söz “mevzu’ hadis”tir. Bk. Takıyyüddin Ebû Abbas Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiye, *el-Fetâvâ’l-kübrâ* (Beirut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, 1987), 5: 88; Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’l-d-âife*, 3: 370; Ebü’l-fidâ İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü’l-ḥafâ ve müzîlü’l-ilbâs ammâ iştehera mine’l-ehâdis alâ elsineti’n-nâs*, thk. Ahmed Kallaş, 4. Baskı (Beirut: Müessesetü’r-risale, 1975), 1: 412.

²⁵ Muhyiddin İbn Arabî (ö. 638/1240) hk. bk. Mahmut Erol Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1999), 20: 493.

²⁶ Söz konusu hadis, muteber hadis kitaplarında ‘birebir lafızla’ yer almamakta, annenin önemine ve cennetin onun ayakları altında bulunduğu dair anlatımlar geçmektedir. Birebir lafız olarak zikredilen bir rivayetin senedinde ise râvilerden ikisi tanınmamaktadır (münker). Tafsilatlı değerlendirme için bk. Aclûnî, *Keşfü’l-ḥafâ*, 1: 401.

rini, mashûben bi's-sihha ve'l-âfiye ve nâilen ilâ cemî-i metâlibihî'd-diniyye ve'd-dünyeviyye ve'l-uhreviyye ve kâffe-i âfât-ı kevnîyyeden masûn u mahfûz olarak, erîke-i saltanat-ı ulyâsında dâim ve cemî-i inâyât-ı samedâniyyeye mazhar olarak kâim buyura. Amin, bihurmet-i seyyidi'l-murselîn.

2.2. Münazara Kısmı

[T 19b] Ders-i mezkûrun es'ile ve ecvibesidir.

Bismillahirrahmanirrahim. “وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ...” “Cehennemlikler Cennetliklere şöyle seslenirler:...” (el-A'râf, 7/50)

S. 1: Buradaki “vâv” harfi ne içindir?

C. 1: Atıf içindir.

S. 2: “Vâv” harfinin başına geldiği ma'tûf, ne üzerine atfedilmiştir?

C. 2: “وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ” “Cennetlikler Cehennemliklere şöyle seslenirler:...” (el-A'râf 7/44) ayetine atfedildiği açıktır.

S. 3: Bu atıf tek bir cümlenin bir benzeri üzerine atfı türünden midir? Yoksa bir anlatımın diğer bir anlatıma atfı olan, cümlelerin cümleler üzerine atfı türünden midir?

C. 3: Evlâ olanı -bahsettiğiniz- ikinci türden bir atıf olmasıdır. Ancak her iki atıf da câiz olsaydı, o zaman atıf -bahsettiğiniz- birinci türden olurdu.

S. 4: Söz konusu iki anlatımın birbirine atfını mümkün kılan birleştirici unsur nedir?

C. 4: Her ikisinin de aynı maksat için söylenmiş olmasıdır.

S. 5: Burada her iki anlatımın ortak olduğu maksad-ı kelâm nedir?

C. 5: Uyarma, korkutma, hatırlatma ve tenbih etmedir. Hatta bu maksat bütün sûre için geçerlidir. Öyle ki bu iki ayet-i [T 20a] celîle zikredilen dört hususa -bazı müfessirlerin beyan ettikleri ve bizim de dersin Türkçe takririnde açıkladığımız üzere- delâlet eder.

S. 6: Bu gibi atıfların güzel olmasında bu birleştirici unsur -aynı maksat için söylenmiş olmak- yeterli midir? Yoksa malum üç unsurdan bir diğerinin de bulunması gerekir mi?

C. 6: Sadece bu birleştirici unsur yeterlidir. Fakat -bahsettiğimiz gibi- bir diğer unsur bulunursa şayet, söz konusu atıf kusursuz olur.

S. 7: Peki burada bahsettiğimiz unsur nedir?

C. 7: Ya iki mûsned ileyh (Cennetlikler ve Cehennemlikler) arasında -izâfetleri dikkate alınmadan- var olan birleştirici aklî unsurdur ki bu, onların tasavvurda müşterek olmaları sebebiyledir. İzâfetleri dikkate alınmak suretiyle de birleştirici unsur vehmî olur ki, bu da Cennet ve Cehennem arasındaki zıtlık ilişkisine dayanır. Ya da iki mûsned arasındaki birleştirici unsurdur ki, bu da açıktır.

S. 8: Bir cümle bir cümleye -cümlelerin îrâbda mahalli yoktur- atfedildiğinde, bu atf cümleleri sübût bakımından birleştirir. O zaman söz konusu birleştirmenin (cem') faydası nedir?

C. 8: Örneğin; “vâv” harfi olmadan “زَيْدٌ يُعْطِي يَمْنَعُ” dersen muhatap, bu sözündeki “يُعْطِي” “veriyor” fiilini iptal ettiğini, ondan vazgeçtiğini ve yerine “يَمْنَعُ” “vermiyor” fiilini kullandığını anlayabilir. Ancak “vâv” harfi ile “وَيَمْنَعُ” dediğin zaman, bu birleştirme, iki cümlelerin içeriğinin vâkıada bir tek metin olduğunu ifade eder. Bu faydadan dolayı söz, her iki cümlelerin vâkıada bir olduğuna delâlet eden atf vâvıyla söylenir. Nitekim bunu, allâme Teftazânî *Delâilü'l-i'câz*'dan naklederek *Mutavvel*'de ve Hasan Çelebi de *Telvîh*'e yazdığı haşiyesinde açıklamıştır.

S. 9: Mevzubahis ayette, neden “قَالَ” fiiliyle ifade yerine “نَادَى” fiiliyle ifade tercih edilmiştir?

C. 9: “نَادَى” fiili, münâdî (seslenen) ile münâdâ (seslenilen) arasındaki mekân ve konum uzaklığını gösterdiği için tercih edilmiştir.

S. 10: “نَادَى” ifadesi, Cehennem'dekilerin seslenişini Cennet'tekilerin duyduğunu anlatmaktadır. Bazı hadis-i şeriflerden anlaşıldığı üzere, Cennet göklerin en yükseğinde ve Cehennem de yerin en alt tabakasında bulunduğu zaman ve bu şekilde araları ileri derecede uzak olduğu halde, iletişimin varlığını gösteren böyle bir sesleniş (nidâ) nasıl mümkün olabilir?

C. 10: Bu, bize yani ehl-i sünnete göre mümkündür. Çünkü ileri derecede uzak olmak, bize göre anlamaya/iletişime engel değildir. Nitekim söz konusu idrak, bu dünyada veliler için -kaddesallahu sirrahüm- gerçekleşmektedir. Aynı şekilde Hz. Ömer'in (ra) Sâriye'ye sesleniş hadisesi gerçekleşmiştir. Böyle bir engelin olmayacağını, mutezileden olduğu için ehl-i sünnete muhalif bulunmasına rağmen Kadı Abdülcebbar (ö. 415/1024) dahi zorunlu görmüştür. O şöyle demiştir: “Âlimler içerisinde, ‘uzaklığın tek başına [T 20b] işitmeye engel teşkil etmeyeceği’ şeklinde sesin bir özelliğinin olduğunu söyleyenler vardır.” Netice itibarıyla, sesleniş, işitme ve görme birçok müfessirin açıkladığı üzere mümkündür. Dersimizin takriri de bu görüş doğrultusunda yapılmıştır.

S. 11: Neden “ehl-i Cehennem” ifadesi yerine “ashâbu'n-nâr” ifadesi tercih edilmiştir?

C. 11: -Allah daha iyi bilir- “subh” kelimesi kalıcılığın uzunluğuna ve “nâr” kelimesi de azabın şiddetine delâlet ettiği için tercih edilmiştir. “Ashâbu’l-cenne” ifadesini de buna kıyas edebilirsiniz.

S. 12: Bu sesleniş, bütün Cennetlikler ve ateşe atılanlar için mi, yoksa iki gruptan bazıları hakkında mı geçerlidir?

C. 12: “وَنَادَىٰ أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ...” (el-A’râf 7/50) ayeti, “ashâb” lafzı çoğul ve muzâf olduğu için umum ifade eder. Zira çoğul ve aynı zamanda muzâf olan kelimeler umum manalı lafızlardan sayılır. Dolayısıyla umum ifade eder(ler). Çoğul lafzın karşısında çoğul lafız bulunduğu zaman, çoğulu oluşturan fertler birbirlerine karşılık taksim edilirler. Bu doğrultuda ateş ehlinde her bir fert, cennette bulunduğunu gördüğü akrabalarından birine seslenir. Fahreddin Râzî de “وَنَادَىٰ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ...” “Cennetlikler Cehennemliklere şöyle seslenirler:...” (el-A’râf 7/44) ayetinin tefsirinde bu şekilde açıklamıştır.²⁷ Burada da aynı açıklama geçerlidir.

S. 13: Bu sesleniş ve konuşmalar nereden gelir?

C. 13: Sesleniş, Ateş ehli Cehennem’e ve Cennetlikler Cennet’e girdikten sonra; Cehennem ve Cennet’ten gelir. Fahreddin Râzî de “وَنَادَىٰ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ...” “Cennetlikler Cehennemliklere şöyle seslenirler:...” (el-A’râf 7/44) ayetinin tefsirinde böyle açıklamıştır.²⁸ Bu mana; “أَنْ تَلُكُمُ الْجَنَّةُ أَوْ تَرْتُمُوهَا” “...sizler Cennet’e mirasçı kıldınız...” (el-A’râf 7/43) ayeti, “أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا” “Rabbimizin bize verdiği sözün gerçek olduğunu gördük. Siz de Rabbinizin sizi tehdit ettiği şeyin gerçek olduğunu gördünüz mü?” Cehennemlikler “evet” diye karşılık verirler. (el-A’râf 7/44) ayeti ve “أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ” “...ne olur, suyunuzdan veya Allah’ın size nasip ettiği nimetlerden biraz da bize gönderin!” (el-A’râf 7/50) ayetinden çıkarılmıştır.

S. 14: “أَنْ” kelimesi münâdâ leh’e ait bir açıklama/tefsir edatı mıdır, yoksa “أَنْ”den tahfif edilmiş “أَنْ” midir?

C. 14: Tefsir edatı olması daha uygundur. Nitekim Râzî de, Zeccâc’dan naklede rek tefsir edatı olmasının daha uygun düşüğünü söylemiştir.²⁹ Ancak Kadı Beydâvî (ö. 685/1286), bu edatın, “أَنْ”den tahfif edilmiş “أَنْ” olmasını -önceden geçtiği üze-

²⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 14: 69.

²⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 14: 69.

²⁹ Râzî’nin söz konusu edat hakkındaki değerlendirmesi ilgili ayetin tefsirinde değil, el-A’râf 7/44. ayetinin tefsirinde geçmektedir. Bu değerlendirmede Râzî, edatın manasına dair iki ihtimali de vermekte, ancak aralarında bir kıyaslama/tercih yapmamakta ve Zeccâc’dan naklettiğini de söylememektedir. Diğer yandan el-A’râf 7/43. ayetinin tefsirinde söz konusu değerlendirilmeye, Zeccâc’a atfederek yer vermekte, fakat yine kıyaslama yapmamaktadır. Mevzubahis iki ihtimal arasındaki kıyaslamayı ise Zeccâc’ın kendisi yapmaktadır. (Bk. Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 14: 67, 69, 76).

re- daha uygun bulmaktadır.³⁰ Tefsir edatı sayılmasının lafız ve mana bakımından daha doğru oluşunu açıklayacak olursak: Lafız açısından; cerri ve şân zamirini hazfetmeye ihtiyaç bulunmamasıdır. Nitekim Konevî (ö. 1195/1781), bunun bir kısmını açıkça ifade etmiştir.³¹ Mana açısından; “أَنْ”’in tefsir edatı olma şartının bulunmasıyla münâdâ leh’in mücmel kalmamasıdır. Bu şart, “أَنْ”’den önce “kavl” anlamında bir cümlenin -kavl lafzının kendisi değil- geçmesi ve sonrasında da başka bir cümlenin gelmesidir. Nitekim Beydâvî, “أَنْ تَلْكُمُ الْجَنَّةَ أَوْ تَرْثُوهَا” “...sizler Cennet’e mirasçı kıldınız...” (el-A’râf 7/43) ayetinin tefsirinde bu şarta işaret etmiştir.³² Süyûtî de (ö. 911/1505) bunu *İtkân*’da açıkça belirtmiştir.³³ Dolayısıyla “أَنْ أَفِيضُوا” ifadesi, bir tefsir açıklaması olur.

S. 15: [T 21a] “*el-İfâda*” kelimesi “bolluk” demektir. Nitekim bir kimse nimetlerini filancaya bolca verdiği zaman “أَفَاضَ عَلَيْهِ نِعْمَهُ” denilir. Kurtubî’nin (ö. 671/1272) tefsirinde de böyle geçer.³⁴ Görüldüğü gibi “*el-ifâda*” sözcüğü bizzat kendisi müteaddidir. Öyleyse neden مِنْ edatı kullanılmıştır?

C. 15: Evet, “أَفِيضُوا” fiili bizatihi müteaddidir. Burada mef’ûl bih hazfedilmiştir ki, o da “شَيْئاً” kelimesidir. Bu doğrultuda söz konusu ayette hazif icâzı vardır. “مِنْ” Edatı ise, ba’ziyet içindir. Böylelikle mana “suyunuzdan bize az bir miktar gönderin” olur. İbn Âdil’in (ö. 775/1373) tefsirinde de bu şekilde yer almaktadır.³⁵

S. 16: Bu mana “أَفِيضُوا” ifadesinden çıkarılan “bolluk” anlamına ters düşmektedir. Çünkü bu ifade “üzerimize çok miktarda dökün” anlamındadır. Hâlbuki ba’ziyet için kullanılan “مِنْ” edatından “onların taleplerinin az bir miktar” olduğu manası çıkarılmaktadır. Dolayısıyla bu iki mana çelişmektedir?

C. 16: Vehmedilen çelişki şöyle giderilir: “أَفِيضُوا” ifadesinden çıkarılan “bolluk”, cehennemliklerin istedikleri suyun haddi zatında bol bulunması itibariyledir. Çünkü onlar, içinde yandıkları ateşin şiddetini gidermek için bol suya muhtaçtırlar. Ba’ziyet için kullanılan “مِنْ” edatından çıkarılan “azlık” ise, cennet sularına göre söz konusu olan bir anlamdır. Nitekim dersi takrir ederken bu vehmi gidermek için açıklama yapmıştık. Diğer yandan ba’ziyet manasındaki “مِنْ” edatı, kendilerinden

³⁰ İlgili ayetin *Envârü’l-Tenzil*’deki tefsirinde bahsedilen ifade geçmemektedir. Bk. Ebû Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envârü’l-Tenzil ve Esrârü’t-te’vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlı (Beyrut, 1997), 3: 15.

³¹ Konevî haşiyesinde böyle bir açıklama yer almamakta; söz konusu edatın tefsiriyye, muhaffefe yahut masdariyye olmasının mümkün bulunduğuna değinilmektedir. Bk. İsmail b. Muhammed Konevî (İsmail Efendi), *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsiri’l-Beydâvî* (İstanbul: Dersaadet, t.y.), 3/2: 178.

³² Beydâvî, *Envârü’l-Tenzil ve Esrârü’t-te’vil*, 3: 13.

³³ Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrahim (Kahire: el-Hey’e el-Mısıriyye el-âmmе, 1974), 2: 203.

³⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Semir el-Buhârî (Riyad: Dâru âlemi’l-kütüb, 2003), 7: 215.

³⁵ İbn Âdil’in tefsirinde söz konusu edat için iki ihtimal zikredilmekte; buradaki anlam mezkûr ihtimallerden birisi olarak geçmektedir. Bk. Ebû Hafs Ömer b. Ali İbn Âdil, *el-Lübâb fi ulûmi’l-Kitâb*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dârül-kütübîl-ilmiyye, 1998), 9: 133.

istenen miktarın çok az olduğuna cennet ehlini ikna etmek ve bu doğrultuda onları iyilik yapmaya mecbur bırakmak için (cehennem ehli tarafından) kullanılmıştır.

S. 17: Öyleyse bu doğrultuda cehennem ehlinin sözünün son derece belagatlı olması gerekir. Hâlbuki bu imkânsızdır?

C. 17: Söz konusu nükteler (cehennemliklerin) nakledilen ifadeler(in)de gözetildiği zaman bahsedilen gereklilik mümkündür. Ancak durum böyle değildir ve gerçekte bahsedilen nükteler (Kur’ân’ın) anlatım(in)da gözetilmektedir. Çünkü bu nükteler ileri derecede belâgata sahiptir. Nitekim muhterem Siyâlkûtî (ö. 1067/1656), *Mutavvel* haşiyesinde “...قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ...” “...Elçilerimiz (melekler), İbrahim’e “selam sana!” dediler. O, “size de selam” dedi...” (Hûd 11/69) ayetinin nüktelerini anlatırken bu açıklamayı yapmıştır.³⁶

S. 18: O halde (cehennemliklerin) nakledilen ifadeler(i) ile (Kur’ân’ın) anlatım(ı) arasında bir uyumsuzluk ortaya çıkmaz mı? Oysa bu, özellikle Kelamullah hakkında imkânsız bir durum değil midir?

C. 18: Böyle bir netice ancak, eğer anlatımla, nakledilen sözün sahibinin maksadı gözetilmezse ortaya çıkabilir. Yok, eğer nakledilen sözün sahibinin maksadı gözetilirse, o zaman -aciz bulunması sebebiyle bu ölçüde bir ifadeyi söyleyemese bile-söz konusu nakil ile belagatlı bir Arapçayla olsa dahi anlatım arasında herhangi bir uyumsuzluk ortaya çıkmaz. Sonuç itibariyle anlatım, kastedilen mana açısından vâkıada nakile uygun düşmekte ve gerçekçi olmaktadır. Şu an aklımıza gelen budur. İşin hakikatine ait bilgi, her şeye hâkim olan Yüce Allah’ın katındadır.

S. 19: “...أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ...” “...veya Allah’ın size nasip ettiği nimetlerden...” (el-A’râf 7/50) Ayetinin takririnde; “أَوْ” edatının kendi anlamında (veya) kullanıldığı görüşünün tercih edilmesi, [T 21b] “وَ” (ve) manasında kullanıldığı görüşünün tercih edilmemesi nedendir? Halbuki bazı müfessirler, “وَ” (ve) manasını tercih etmişlerdir.

Diğer taraftan, “...مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ...” “...veya Allah’ın size nasip ettiği nimetlerden...” (el-A’râf 7/50) ifadesindeki “مِمَّا”ya yiyecekler manası verilmesinin sebebi nedir? Hâlbuki Zemahşeri³⁷ (ö. 538/1143) ve Kadı Beydâvi³⁸ çeşitli içecekler anlamını tercih etmişlerdir.

C. 19: “أَوْ” Edatının neden kendi anlamında (veya) kullanıldığı görüşünün tercih edilmesi; kendi manasının hakiki anlam, “وَ” (ve) manasının ise mecâzî anlam ol-

³⁶ Abdülhakim b. Şemseddin Pencabi Hindi es-Siyâlkûtî, *Hâşiyetü’s-Siyâlkûtî ‘alâ Kitâbi’l-Mutavvel li’t-Teftâzânî*, thk. Muhammed es-Seyyid Osman (Beyrut, 2012), 2: 221-222.

³⁷ Zemahşeri, hem “içecekler” hem de “yiyecekler” manasının mümkün olduğunu belirtmiş, herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Bk. Ebü’l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf an hakâiki gâvâmiği’t-Tenzil* (Beyrut: Dârü’l-kitabî’l-Arabî, 1986), 2: 108.

³⁸ Beydâvi, hem “içecekler” hem de “yiyecekler” manasının mümkün olduğunu belirtmiş, herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Bk. Beydâvi, *Envârü’t-Tenzil ve Esrârü’t-te’vil*, 3: 15.

masından dolayıdır. Bir ifadede hakiki anlam mümkünse mecâza gidilmez. Bu durumda kendi manasının verilmesi daha uygundur. Bu cevap, “mecâz, hakiki anlamdan daha belîğdir” sözüyle çelişmez. Dolayısıyla “أَوْ” edatının وَ (ve) manasında kullanılması daha uygun düşmez. Çünkü birinci öncelik muhataba göre, ikinci öncelik söz sahibine göredir. Neticede her iki öncelik arasında herhangi bir çelişki yoktur.

“مَا” edatına “yiyecekler” manası verilmesine gelince; ona bu mananın verilmesi tefsirdir, tevil değildir. Çünkü söz konusu edatın yiyecekler anlamında olduğu, İbn Abbas’ın (ra) (ö. 68) öğrencilerinden³⁹ tâbiü İsmail es-Süddî’den (ö. 127/744) ve yine tâbiü İbn Zeyd’den (ö. 93)⁴⁰ rivayet edilmiştir. Netice itibarıyla bu mana, Hz. Peygamber’den (sas) rivayet eden veya nüzul sebebi olarak aktaran sahâbîden alındığı ve sahâbî ayetin inişiyile ilgili olaya şahit bulunduğu için tefsir olmaktadır. Zira buradaki tahsis, dirayetle bilinen türden değildir. Nitekim Ebu Cafer İbn Cerir et-Taberî, söz konusu iki tâbiüye ulaşan, onlar ve daha başkalarından rivayet edilen senetle nakletmiştir. Kadı Beydâvî, Zemahşerî ve benzerlerinin -tevil ve dirayete bağlı kaldıklarından- manaları; semâ’ (işitme), sebab-i nüzûl ve olaya şahitlikten değil de, Arapça kuralları gözeterek lafızlardan çıkarmaları son derece doğaldır. İmam Süyûtî’nin *el-İtkân*’daki “tefsir, olaya şahit olan sahâbeye; tevil, dirayet ehline aittir.” sözünden⁴¹ de bu anlaşılmaktadır.

S. 20: Harareti şiddetli olan susamış kimse için yemek uygun olmadığı halde, onların yiyecek isteyecekleri nasıl söylenebilir?

C. 20: Yiyecek isteyeceklerin, su isteyeceklerden başka kimseler olması mümkündür. Nitekim Yahudi ve Hristiyanların sözünü hikâye eden şu ayette böyledir: “وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى...” “Bir de; “Yahudi ve Hristiyanlardan başkası Cennet’e girmeyecek” dediler.” (el-Bakara 2/111) Diğer taraftan İmam Ebu Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) bu soru ve cevabını *et-Te’vilât*’ında açıkça dile getirmiştir.⁴²

S. 21: “قَالُوا إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهَا عَلَى الْكَافِرِينَ” “Cennetlikler: “Allah bunları kâfirlere yasaklamıştır” diye cevap verirler.” (el-A’râf 7/50) ayetindeki “قَالُوا” ifadesi niçin fasl⁴³ edilerek gelmiştir?

³⁹ Süddî, sahâbe neslinden Abdullah b. Ömer, Hz. Hasan, Ebü Hüreyre, Ebü Saîd el-Hudrî ve Sa’d b. Ebî Vakkâs’ı gördü; Enes b. Mâlik’ten hadis dinledi. Bazı kaynaklarda onun Abdullah b. Abbas’tan da rivayette bulunduğu kaydedilir. Ancak, İbn Abbas’tan yaptığı rivayetler daha çok Ebü Mâlik ve Ebü Sâlih kanalıyla. (İsmail Cerrahoğlu, “Süddî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2010), 38: 17).

⁴⁰ Câbir b. Zeyd.

⁴¹ Bk. Süyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 4: 193.

⁴² Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü eli’s-sünne: Tefsirü’l-Mâtürîdî*, thk. Mecdi Baslûm (Beyrut: Dârü’l-kütübîl-ilmîyye, 2005), 4: 435.

⁴³ Fasl: Arap edebiyatında cümlelerin “ve” bağlacıyla birbirine bağlanmaması anlamında meânî terimidir. (Bk. İsmail Durmuş, “Fasl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1995), 12: 206).

[T 22a] C. 21: Çünkü “قَالُوا” ifadesi, öncesinden -ki o, “أَنْ أَفِيضُوا...” dan itibaren başlayan kısımdır- ortaya çıkan soruya en güçlü cevaptır. Sanki şöyle denilmiştir: “Ehl-i Cennet onlara ne demiştir?” Bunun üzerine “قَالُوا” dan itibaren başlayan kısım söylenmiştir. Böylelikle iki cümle arasında, aynı soru-cevap arasında olduğu gibi tam birlikteğe benzer bir durum oluşur. Netice itibariyle “قَالُوا” cümlesi, isti’nâf cümlesi olur. Fasl, isti’nâfta kurallaşmış bir durumdur.

Bu kurala, “وَمَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ...” “İbrâhim’in babası için bağışlanma istemesi...” (et-Tevbe 9/114) ayeti de, isti’nâf olmasına rağmen vasl⁴⁴ edilerek gelmiştir. Zira bu ayet, “مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ...” “Peygamber ve müminlerin, müşrikler için bağışlanma istemesi doğru değildir...” (et-Tevbe 9/113) ayetinin ortaya çıkardığı bir sorunun cevabıdır.” Şeklinde bir karşılık verilemez ve dolayısıyla söz konusu kuralda bir çelişki bulunmaz. Çünkü ma’tûf aleyh, Hz. Peygamber ve müminler için bir yasaktan bahsetmekte; ma’tûf ise, onların Hz. İbrâhim’in yaptığı istiğfarı dayanak yapmalarına karşı bir cevap niteliği taşımaktadır. Nitekim sebep-i nüzul de buna delâlet etmektedir. İşte aralarındaki bu münasebetten dolayı biri diğere atfedilmiştir. Böylelikle ma’tûfun, vasl edilerek gerçekleşen bir isti’nâf olmadığı ortaya çıkar. O sebepten söz konusu kuralla çelişmez. Nitekim muhterem Siyâlkûtî, *el-Mutavvel*’in haşiyesinde bunu açıklamıştır.⁴⁵

S. 22: Mekûlü’l-kavl cümlesi niçin tekit üslûbuyla kullanılmıştır?

C. 22: Çünkü kâfirler söz konusu haramlığı ve yasaklamayı inkâr etmektedirler. Nitekim -Allah daha iyi bilir- onların çeşit çeşit teşvik talepleri bunu göstermektedir.

S. 23: “Kâfirler”, dünyada vahdâniyeti inkâr eden ve peygamberleri yalanlayan manasında olduğu zaman -nitekim dersin Türkçe takrir kısmı bu anlam üzere cereyan etmiştir- “el-menzile beyne’l-menzileteyn” durumu ortaya çıkar. Şöyle ki, insanlardan kimisi bir konu hakkında ya şüphe duyar yahut bilgi sahibi olmaz. Bu durumda o, tasdik eden olmadığı gibi yalanlayan da değildir. Bu da “el-menzile beyne’l-menzileteyn” durumunu zorunlu kılar. Bu durum ehl-i sünnete göre bâtildir. Nitekim bu soru, İmam Gazâlî ve Kâdı Beydâvî tarafından ele alınmıştır. (Siz ne dersiniz!?)

C. 23: Böyle bir soru şu şekilde reddedilir: Pekâlâ “imkân bulunduğu halde tasdik sağlayan sebepleri terk etmek, yalanlamanın alâmetlerindendir.” Mesela, lübs-i giyâr⁴⁶, şedd-i zünnâr⁴⁷ ve daha başka şeyler böyledir. Bu itibarla, söz konusu sebep-

⁴⁴ Bu kelime her iki yazma nüshada da “fasl” olarak geçmektedir. Hâlbuki doğrusu “vasl” olmalıdır. Bu hata müstensihinden kaynaklanmış olmalıdır. Vasl: Arap edebiyatında cümlelerin “ve” bağlacıyla birbirine bağlanması anlamında meânî terimidir. (Bk. İsmail Durmuş, “Vasl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2012), 40: 537).

⁴⁵ Siyâlkûtî, *Hâşiyetü’s-Siyâlkûtî alâ Kitâbi’l-Mutavvel*, 2: 218-219.

⁴⁶ Lübs-i giyâr: Ehl-i zimmenin giydiği alâmeti giymek.

leri terk eden, yalancı olur. Hâsılı kelim bu soru, muhterem Siyâlkûtî'nin, Kâdı Beydâvî haşiyesinde belirttiği şekilde⁴⁸ reddedilir.

S. 24: Ayetteki “عَلَى الْكَافِرِينَ” ifadesinde yer alan “ال”, “الذِينَ” manasında ism-i mevsûldür. Bu durumda anlam, [T 22b] “على الذين كفروا” “inkâr etmiş bulunanlara” şeklinde olur. Nitekim ism-i fâil ve ism-i mef'ûlün durumu böyledir. Yerinde belirtildiği üzere bu ikisi (ism-i fâil ve ism-i mef'ûl), hudûs/eylem anlamında buldukları zaman umum anlamlı lafızlardan olurlar ve bu anlama gelirler.⁴⁹ Bu durumda mana; “Allah bunları, küfreden her bir kimseye haram kılmıştır” olur. Öyleyse dersin Türkçe takrir kısmında geçen “söz konusu haramlığın inkâr ve yalanlamada ısrar ederek ölen kimselerle takyidi/sınırlanması” bir tahsis olur. Bu halde lafzın küfür üzere ölen her bir kimseye şümulü zannî olur. Bu doğrultuda söz konusu haramlık hükmü de onlar hakkında zannî olur. Nitekim usulde bu şekilde yer alır. halbuki dersin Türkçe takrir kısmında bunun katî olduğu ifade edildi!?

C. 24: Söz konusu hükmün zannî kalmasının şartı, tahsisin müstakil ve muttasıl bir kelim hakkında olmasıdır. Ancak burada böyle değildir. Diğer taraftan ayetteki kelim, ahirette Cennetlikler tarafından söylenecektir. Usul kaideleri, dâr-ı teklif de (dünya) nakli deliller hakkındaki şer'î hükümlerin istinbâtında geçerlidir. Ahiret, dâr-ı teklif ve dâr-ı istinbât değildir ki bu gibi şeyler görülsün. Buna benzer bir tahsis İmam Ebu Mansûr el-Mâtürîdî tarafından “فَمَنْ اتَّبَعَ هَذَا” “...kim Benim gönderdiğime tabi olursa...” (Tâhâ 20/123) ayeti hakkında yapılmış olsa da,⁵⁰ söz konusu iki durum birbirinden çok uzak meselelerdir. Zira bu cevaba, “imam, ayetteki ifade mazi kip “قَالُوا” lafzıyla olduğu için muhaliftir” karşılığı verilemez. Çünkü burada söz edilen; “وَنَادَى أَصْحَابَ الْجَنَّةِ” “Cennetlikler şöyle seslenecektir:...” (el-A'râf 7/44), “وَنَادَى أَصْحَابَ الْأَعْرَافِ” “Araftakiler şöyle seslenecektir:...” (el-A'râf 7/48), “وَنَادَى أَصْحَابَ النَّارِ” “Cehennemlikler şöyle seslenecektir:...” (el-A'râf 7/50) “قَالُوا” “şöyle diyecekler:...” (el-A'râf 7/50) ayetlerindeki mazi lafızlar “gelecek” manasındadır. Bu da, muhterem Konevî'nin bu makamda açıkladığı üzere zamana itibar edilerek yapılmış bir istiâredir. Tek yardım dilenecek, Allah Teâlâ'dır.

S. 25: “الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا...” “Dinlerini oyun ve eğlence haline getiren...” (el-A'râf 7/51) ayetinde din inkârcılara izâfe edilmiştir. Ancak Allah katında din İslâm'dır. İslâm dini, kâfirlerin dini değildir. Öyleyse bu izâfet nasıl doğru olur?

C. 25: Bu izâfet, yapılması emredilenin yapması emredilene izâfe edilmesi türündendir. Nitekim Beydâvî, En'âm suresinin tefsirinde bunu açıklamıştır. Biz de

⁴⁷ Sedd-i zünnâr: Mecûsilerin taktığı kuşağı takınmak.

⁴⁸ Abdülhakim b. Şemseddin Pencabî Hindî es-Siyâlkûtî, *Hâşiyetü'l-Kâdı li-Abdilhakim es-Siyâlkûtî* (İstanbul: Dâru't-tibâati'l-âmire, 1853), 145-146.

⁴⁹ Nüşhada “فيكونا من ألفاظ العموم فيفيدة” şeklinde yazılan ibare, “فتكون من ألفاظ العموم فيفيدة” şeklinde olmalıdır.

⁵⁰ Bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü eli's-sünne*, 1: 441; 7: 124.

dersin takrir kısmında buna işaret ettik. Diğer taraftan Beydâvî, daha başka iki vecihle söz konusu izâfetin açıklamasını yapmıştır.

S. 26: “وَعَرَّتْهُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا...” “Dünya hayatı da onları aldatmıştır.” (el-A’râf 7/51) Ayetindeki “gurûr”, şeytanın kalpte tertiplemediği yanlış bir kıyasla nefsin, arzuya uyan ve yaratılışın meylettiğinde karar kılmasıdır. Aldanan kimse (mağrûr) bunu delil zanneder. İmam Gazâlî’nin *İhyâ*’daki açıklaması bu doğrultudadır. Dünya hayatı [T 23a], mutlak surette zorunlu veya mümkün şekilde bizzat var olan bir niteliklidir. Ancak bu nitelik, aldatıcı olması bir yana dursun zevi’l-ukûl (akıllı) bile değildir. Aldatan sadece, söz konusu kıyası aldananın kalbinde tertipleyen şeytandır. Öyleyse “عَرَّتْ” fiilinin, dünya hayatına nisbeti/isnâdı nasıl mümkün olur?

C. 26: Isnâdın, sebebe veya zarfa/mekâna yapılması yöntemiyle mümkün olur. Bu durumda mecâz-ı akli olur. Nitekim birçok müfessir buna işaret etmiştir.

S. 27: “فَالْيَوْمَ نَنْسَاهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا...” “Biz, o günkü karşılaşmayı umursamadıkları gibi onları cehennemde terk edeceğiz.” (el-A’râf 7/51) ayetindeki “nisyân”, Konevî’nin de belirttiği üzere⁵¹, ilimden sonra oluşan cehalettir. Oysa Allah Teâlâ bundan münezzehtir. Diğer yandan kâfirler, Allah’ın huzuruna çıkacaklarını (likâ) bilmiyorlardı ki, bu hususta bilgi sahibi olduktan sonra cahil olsunlar. Bu durumda söz konusu unutmama (nisyân), Allah Teâlâ ve onlara hangi yönden isnâd edilmiştir?

C. 27: Ayetteki “nisyân” lafzı, sadece bildikten sonra oluşan cehalete özgü değildir. Esasen nisyân, “terk etmek” manasında da kullanılır. Nitekim Râzî, Hasan-ı Basri (ö. 110/728), Mücahid (ö. 103/721) ve Süddî’den naklen buradaki nisyân lafzının tefsirine dair iki görüşten birincisinde bunu açıklamıştır.⁵² Konevî’nin izahı ise, Kâdı Beydâvî’nin tercih ettiği görüşü açıklamak içindir. Nisyânın hakiki manası “terk” olursa -ki buna Râzî’nin sözü işaret eder, *Kâmûs*’un yazarı bunu *Besâir*’de açıklamıştır⁵³ ve Cevherî (ö. 393/1002) *Sihâh*’ında Ebu Ubeyde’den naklederek açıkça söylemiştir⁵⁴ - söz konusu isnâd hakiki manada yapılmış olur. Yok, eğer nisyânın lazımlî manası -terk, bilgiden sonra cehalet manasındaki nisyânı gerektirdiği için- “terk” olursa bu itibarla isnâd, mecâz-ı mürsel üslubuyla yapılmış olur. Hâlbuki en doğrusu, istiâre-i temsiliyye olmasıdır. Çünkü nisyân lafzının vaz’ olunmuş meşhur ve bilinen manası, Kâdı Beydâvî’nin tercih ettiği ve Konevî’nin açıkladığı “terk” anlamıdır. Diğer yandan Kur’ân-ı Azîm’de, hakiki manada kullanımdan daha belîğ olduğu için istiâre-i temsiliyyenin bulunması da bunu gösterir. Bu yönlerden dolayı Kâdı Beydâvî istiâre-i temsiliyye olduğunu tercih etmiş ve açıklamasını bu yönde yoğunlaştırmıştır.

⁵¹ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsiri'l-Beydâvî*, 3/2: 178.

⁵² Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 14: 77.

⁵³ Ebû Tahir Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, *Beşâiru zevi't-temyiz fî letâ'ifi Kitâbi'l-Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: Lecnetü ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1992), 5: 49.

⁵⁴ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcü'l-lüğa ve şihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulfafur Attar (Beyrut: Dâru'l-ilm l'l-melâyîn, 1987), 6: 2508.

S. 28: Bu iki ayet-i kerimede bedi' güzellmelerinden herhangi bir sanat var mıdır?

C. 28: Evet bedi' güzellmelerine dair birçok sanat türü vardır. Örneğin mutabakat onlardan biridir. Şöyle ki, ateş/cehennem ve cennet bir arada kullanılmıştır. Diğer bir örnek müşâkeledir. Şöyle ki, cehennemliklerin Allah Teâlâ'nın ayetleriyle olan ilişkileri "nisyân/unutma" kelimesiyle ifade edilmiş, bu doğrultuda Allah Teâlâ'nın cehennemlikler ile ilişkisi de "nisyân/unutma" kelimesiyle ifade edilmiştir. Yine başka bir örnek, iki fâsılanın ard arda tek bir harf [T 23b] kullanılarak gelmesidir ki, o da burada "nûn" harfidir. Bu kullanım Kur'ân'da gerçekleştiği zaman "fevâsıl", Kur'ân dışında nesir türü bir yazıda gerçekleştiği zaman "seci" adını alır.

S. 29: Bu iki değerli ayet lafzen -her iki anlatımı bir arada sunan dersin Türkçe takrir kısmından da anlaşıldığı üzere- uyarı, korkutma, hatırlatma ve dikkat çekme anlamlarına delâlet eder. Söz konusu iki anlatımdan biri -ki o " قَالُوا إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ عَلَيْنَا " "Allah bunları kâfirlere yasaklamıştır" (el-A'râf 7/50) ayetidir.- işaretle, kâfirlere cehennemde ebedi olarak azap edileceğini göstermektedir. Zira onların cennet nimetlerinden alıkonulmaları, cennete giremeyecekleri sonucunu doğurur. Çünkü cennette alıkonulma yoktur. Tam aksine nefislerin arzuladığı bütün her şey vardır. Yine onların cennete girememeleri de, cehennemde ebedi kalacakları sonucunu doğurur. Zira " فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ " "Bir grup cennette, diğer grup ise cehennemdedir" (eş-Şûrâ 42/7) ayetinin delâlet ettiği üzere, ahirette daha başka üçüncü bir mesken yoktur. hal böyle iken, ebediyete nispetle oldukça az bir ömre sahip kimse için bu ebedi azap nasıl doğru olur?!

C. 29: Tasavvuf ehli bazı kimseler -kaddesallahu esrârahüm- şu cevabı vermişlerdir: Kâfir olan kimse eğer ebedi şekilde dünya hayatı yaşasaydı, ısrarla küfründe ebedi olarak devam ederdi. Nitekim buna, şu ayet delâlet etmektedir: " وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا " "Eğer dünya hayatına geri gönderilselerdi, kendilerine yasaklanan şeyleri yine yapacaklardı." (el-En'âm 6/28) İşte bundan dolayı bahsedilen şekilde azaba maruz kalacaklardır. İmam Râzî de, bu şekilde ve azabı kabul etmeyenler için dile getirdiği daha başka altı yönden bu soruya şu sözülle cevap vermiştir: "Azabın olacağını ispat edenler şöyle demişlerdir: Bu durum bize tevâtürle Hz. Peygamber'den (sas) nakledilmiştir. Bu durumda azabın olacağını inkâr etmek, peygamberleri inkâr etmek demektir. Azabın olmayacağına dair sizin tutduğunuz şüphelere gelince, hüsün-kubuh (iyi-kötü) esası üzere açık bulunan şeylerdir. İşte bu izah doğrultusunda, azabın gerçekleşeceği kabul ettiklerimiz arasındadır. Allah daha doğrusunu bilir."⁵⁵ Râzî'nin ifadesi burada bitmiştir.

S. 30: Yüce Kur'ân hakkında nasıl olur da böyle sualler sorulur?

⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 2: 53.

C. 30: İnananlardan gelen böyle sorular, sadece bir açıklama talebi olarak yönelti(lebi)lir.

SONUÇ

Neşredilen bu metin hem takrîr hem münazara kısmıyla birlikte mütalaa edildiğinde, takrîr kısmının daha ziyade rivayet tefsir yöntemini, münazara kısmının ise dirayet tefsir yöntemini takip ettiği gözlemlenecektir. Bu doğrultuda takrîr bölümünde dil bahislerine pek değinilmezken, bunun tam aksine münazara bölümünde neredeyse tamamıyla dil bahislerine yer verilmiştir.

Dersin takrîr kısmında rivayet tefsir metodunun temel parametreleri kabul edilen; ayetler arası münasebetler, ayetin ayetle tefsiri, sahâbe kavli/tefsiri ve benzeri argümanlar yerli yerinde kullanılmıştır. Ancak rivayet tefsirinin Kur’ân ayetlerinden sonra ikinci temel kaynağı sayılan “hadislerin” kullanımında yeterli hassasiyet gösterilmemiştir. Nitekim bunun neticesinde rivayet tefsirinin zaaf noktalarından birisi olan “uydurma rivayetlerin tefsire konulması” hatasından kaçınılamamış, gerçekte hadis olmayan rivayet malzemeleri hadis diyerek takdim edilmiştir.

“Dersin münazara kısmı takrîr kısmının ilk parağrafta değinilen eksikliğini tamamlamaktadır” denilebilir. Ancak ele alınan meseleler oldukça ileri seviyede dil bahisleri olduğundan, dersten istifade edecek kişi sayısını kısıtlamaktadır. Yine de soru-cevap yöntemiyle ileri derecede dil tahlilleri içermesi bakımından önemli faydaları temin etmiş ve yapılan tahlillerle ulaşılan tespitler (özellikle gayb konularından Cennet ve Cehennem’in bazı hallerine dair tespitler), dirayet tefsirine dair zengin ve güzel ürünler olmuştur. Şu kadar var ki, dirayete dayalı bazı tespitler, pozitif ilimlerin ulaştığı güncel bilimsel verilerle desteklenebilekken -maalesef- bu yapılmamıştır.

Dersin münazara kısmının takrîr kısmına göre daha hararetli geçtiği gözlenmektedir. Zira mukarrir soruları cevaplandırırken “bu cevaba takrîr kısmında işaret edilmişti” sözüyle muhatapların gereksiz ölçüde sorular sorduklarını ima etmiş ve dersi iyi dinlemediklerine dikkat çekerek adeta onları kınamıştır. Mukarririn bu sözü, mukarrir ile muhataplar arasındaki sıcak münazara şeklinde geçen soru-cevap faslının psikolojik boyutuna ışık tutmaktadır. Bu psikolojik boyut ders notlarının münazara kısımlarına ancak bu ölçüde yansiyabilmiştir. Çünkü mukarrir, münazarada cereyan eden konuşma metinlerinin tümünü yazma imkânı bulamamış, sadece kendisine yöneltilen soruları not alabilmiştir.

Derslerde genellikle Beydâvî tefsirine yapılan atıflar, ekseriyetle onun haşiyelerine yapılan atıflar olarak kabul edilmelidir. Çünkü neşrin dipnotlarında zikredilen tenkitlerde de görüleceği üzere; Beydâvî’ye yapılan atıflar, çoğunlukla onun tefsirinde yer almamakta, çalışma süresince müracaat edilen bazı hâşiyelerinde kısmen

geçmektedir. Söz konusu atıfların bu ders özelinde daha çok Konevî ve Siyâlkûtî haşiyesine ait olduğu söylenebilir.

Yazma Nüshadan Örnekler

Bu makalede neşredilen dersin metni tesis edilirken iki yazma nüshaya müracaat edilmiştir. Bunlardan birincisi Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmet Kitaplığı 3525 numarada bulunan yazma, ikincisi Süleymaniye Kütüphanesi Tırnovalı bölümü 262 numarada yer alan yazma nüshadır. Bu ikisinden Topkapı nüshası, metin tesisinde esas alınmış ve neşirdeki varak numaraları Topkapı'nın ilk harfi "T" ile belirtilerek verilmiştir.

Neşredilen bu ders, müstensihî bilinmemekle beraber 1298 yılında hurde nesta'lik (ta'lik) yazı stili ile istinsah edilen Topkapı nüshasının 9 varağını işgal etmektedir. Her sayfa 19 satırdan müteşekkildir. Dersin takrîr ve münazara bölümleri kırmızı mürekkeple yazılan başlıklarla birbirinden ayrılmıştır. Metin içerisinde geçen ayet ve hadisler, ya kırmızı mürekkeple yazılmış ya da üst tarafları yine aynı mürekkeple çizilmiştir. Münazara bölümlerindeki soru ve cevap numaraları da kırmızı mürekkeple istinsah edilmiştir.

Topkapı nüshasının Hacı Ömer Lütfî Efendi mukarrirlik görevinde bulunurken istinsah edilmiş olma ihtimali kuvvetlidir. Hatta istinsah tarzının ilmiye sınıfı yazısını andırması göz önüne alındığında, bu nüshayı Ömer Lütfî Efendi'nin bizzat kendisinin yazmış olabileceği de düşünülebilir. Burada dersin takrîr ve münazara kısımlarına ait ilk ve son sayfaların fotoğrafları örnek olarak sunulmuştur.

1. T 15a numaralı varağın fotoğrafıdır.
2. T 16b numaralı varağın fotoğrafıdır.
3. T 23a numaralı varağın fotoğrafıdır.
4. T 23b numaralı varağın fotoğrafıdır.

في من اتقى وني والذين كذبوا ان عم توقع الصوة اللفظية على ما هو غير المختار لان معنى
الصوة اللفظية ان يكون الكلام موافقا للقواعد والقاعدة في صوة ربط الشرط الثاني
مع جزائه بالشرط الاول كون الشرط الثاني مشتقا على رابط بين الشرطين ولهذا يقدر
منكم في الموضوعين ولما لم تكن هذه الدلالة مأخوذة من كلام احد بل كانت تصورات
صرفة حاوية عن التحقيق لم تجزم بها والتدعى الى اعلم بحقيقة الحال ولنكتف
على هذا القدر من المقال

م

بيك ايكينيو طقسان شيش سني رمضان شريفه ياتيه وي الحاج عمر
افنديك حضورت يانه ده تقرير ايلديكي در سردر

بسم الله الرحمن الرحيم

وَأَدَّى أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ يَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَنَا اللَّهُ فَإِذَا تَلَّوْا
إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ عَلَى الْكَافِرِينَ الَّذِينَ أَخَذُوا دِيْنَهُمْ هَذَا وَلَوْ جَاءَتْهُمْ السَّمُومُ
الَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ يَوْمَ تَمَّتْ هَٰذِهِ الْأُمَّةُ وَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهَا آلَ مَرْيَمَ وَلَوْلَا
صَدَقَ اللَّهُ الْعَظِيمُ بَوَّائِينَ جَلِيلِينَ قَابِلِينَ انضباط ومربوطي تلي وعيم الفضل
والجود اولان ذات واجب الوجود حضرت تريك قرآن عظيم الشانك مواضع عديدة
وعلى الخصوص بوسورة جليده اهل جنت ورجال اعرف واهل نارك احوال ومكالمات
ومناظر اليرين حكاية وبيان بيور مفدن حكمت وفايده نه ايدوكي اعظيم فسرين كلامه

امام فخر الدین رازی حضرت تریک کرک در سمرزده و کرک سباق و سیاقزده کی
 تفصیلا سندن مستبان اولدینی و جمله مالک الملک الملکوت اولان رب العالمین
 حضرت تریک حکمت ربوبیتی مقتضای سنج نفوس بشریه ایکی قسمه منقسم اولوب
 بر قسمی عالم غیبدن بعید و لذات جسمانیه و شهوات جسمانیه طلبنده غریق و
 منهک اولمسیله و قسم دیگرکی انوار الهیه ایله مشرقه و منوره و حوادث روحانیه یه
 مائله و مستعدله اولدیغدن قسم اول انذار و تحویفه و قسم ثانی تذکیر و تنبیه محتاج اولمسیله
 منعم حقیقی اولان حکیم مطلق حضرت تریک محض الطف صمدانیه سی اولدوق جمع افراد بشره
 کنده اولوغلندن اولدوق انبیا، عظام و رسل کرام بخت و ارسان بیور و وظائف
 مذکورکی ایضا، ایچون کتب سماویه اعطا بیورمش و علی الخصوص بوسوره جلیله تک
 ابتدا سنده استیعید باقده کتب انزل الیک فلایکن فی صدرک حرج منه لتنذریه
 و ذکرکی للمؤمنین آیه کریمه سندن معلوم اولدینی کبی وظائف سابقیه بی ادایسکا اوزره
 و ادای مذکورکی کافل اولان بوسوره جلیله بی شامل اولدوق حبیب محترمی اولان محمد مصطفی
 علیه کمل التحایا حضرت تریک کتب سماویه تک اعززی اولان قرآن عظیم الشانی و حی بیورمش
 و سوره جلیله تک ابتدا رنده و نادای اصحاب الجنة اصحاب النار آیت کریمه سنه قدر
 ذکر اولنان انذار و تحویفه و تذکیر و تنبیه و طیفه لری ایضا اولند بیسه ده اهل جنت ایلدیر حال
 اعراف و اهل نارک احوال و مکالمات و مناظر تریک ذکر اولنان وظائفه مدخل تامی
 اولدیغدن اصدق القائلین اولان ذات واجب الوجود حضرت لری فرق نشانی مذکور
 تک احوال و مکالمات و مناظر تریک بی بین و نادای اصحاب الجنة اصحاب النار آیت
 کریمه سندن در سمرزده کی اولان بو ایکی آیتین جلیلتینه قدر شویدی سکر آیات بیبانه

الدنيا صفة قائمة بذات مطلقا واجبا وممكنا والصفة ليست من ذوى القول
 فضلا عن ان تكون غارة وانما الغار هو الشيطان الناظم لذلك القياس في قلب
 المغربى وبقاى وجهه يصح نسبة غرت الى الحيوة الدنيا **٢٦٤** بطريق الاسناد الى السبب
 او الى الطرف فيكون مجازا عقليا كما اشار اليه كثير من المفتين قوله تعالى فاليوم نسأهم
 كما نسأ القاء يومهم هذا **٢٦٥** النسيان هو الجهل بعد العلم كما بينه الفتوى فالتدبير
 منزله عنده وكذلك الكفار لم يكونوا عالين باللقاء حتى يحولوه بعد العلم بقاى وجهه
 اسند النسيان الى الله تعالى واليه **٢٦٦** استعمال لفظ النسيان ليس منحرفا في
 الجهل بعد العلم بل قد يستعمل النسيان في الترك كما بينه الرازى في القول الاول من القولين
 في تفسير هذا النسيان ناقلا عن الحسن ومجاهد والسدى فيكون بيان الفتوى بيان لما
 اختاره القاضى فان كان الترك معناه الحقيقي كما يشير اليه كلام الرازى وصرح به صاحب
 القاموس في البصائر وصاحب الصحاح الجوزى فيه راويا عن ابى عميرة فيكون للاسناد
 بطريق الحقيقة وان كان لازمه لما ان الترك يلزم النسيان بمعنى الجهل بعد العلم فهذا
 الاعتبار يكون بطريق المجاز المرسل والاصح الاول ان يكون استعارة تمثيلية لان
 المعنى الموضوع له المعروف المشهور للنسيان ما اختاره القاضى وبينه الفتوى ولكثرة
 وقوع الاستعارة التمثيلية في القرآن العظيم مع كونها ابلغ من الحقيقة وهذه الوجوه
 اختارها القاضى واختصر البيان فيها **٢٦٨** هل في هاتين الآيتين الكريمتين شيء من
 محسنات البديع **٢٦٩** نعم فيهما وجوه عديدة منها مثل المطابقة حيث جمع النار
 والجنة المتضادتين ومثل المشاكلة حيث عبر عن معاملة الله تعالى معهم بالنسيان
 بناء على التعبير عن معاملتهم مع آيات الله تعالى به ومثل تواطى الفاضلين على حرف

واحد وهي النون هنا المسمى اذا وقع في القرآن العظيم بالفواصل واذا وقع في غيره من
 بالصحیح ۲۹ هاتان الآيتان الجليلتان كما نلاحظان على الالفاظ والتجويز والتذكير
 والتنبيه بالعبارة على ما فهم من التقرير التركي في بيان الجامع بين القصتين يدل بعض منها
 وهو قوله تعالى ان الله حرهما على الكافرين على كون الكافرين محذرين في النار مع ابدان
 بالاشارة لان كونهم ممنوعين عن نعم الجنان يستلزم عدم دخولهم فيها لانه لا يمنع في الجنة
 بل فيها كل ما تشتهيه الانفس وعدم دخولهم في الجنة يستلزم بقا لهم في النار ابدان
 لا مسكن تارك لقوله تعالى فريقتي في الجنة وفريقتي في السعير فكيف يحسن هذا العذاب الا يدرك
 لمن عمره قليل جدا بالنسبة الى الابد ۲۹ اجاب بعض الصوفية قدس الله تعالى
 اسرارهم بان الكافر لو عاش وبقى ابدالكان مصرا على كفره ابدان كما يدل عليه قوله تعالى
 ولورد والعاد والمازوا عضي وبقاء على هذا بعد كون ذلك واجاب الامام الرازي
 عن هذا الوجه وعن وجوه ستة اخر اوردها من لا يجوز العذاب بقوله واما الذين استجابوا
 وقوع العذاب فقالوا انه نقل لنا على سبيل التواتر من رسول الله صلى الله عليه وسلم
 وقوع العذاب فانكراه يكون تكذيبا للرسول واما الشبهة التي تمسكتكم بها
 في نفي العقاب فهي مبنيّة على الحسن والقبح وذلك كما للقول
 والله اعلم انتهى بعبارة من ۳ كيف تقع هذه
 الاسئلة في القرآن المجيد ۳۰ اذا
 صدرت عن اهل اليقاع
 لا تكون الا على طريق
 الاستفسار

KAYNAKÇA

- el-Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-ḥafâ ve müzilü'l-ilbâs ammâ iştehera mine'l-ehâdiş alâ elsineti'n-nâs*. Thk. Ahmed Kallaş. 4. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1975.
- Atâ, Tayyarzâde. *Osmanlı Saray Tarihi: Tarih-i Enderun*. Haz. Mehmet Arslan, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.
- el-Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud. *Meâlimü't-Tenzîl*. Thk. Halid Abdurrahman Ak - Mervan Sivar. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-marife, 1987.
- el-Beydâvî, Ebû Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-Tenzîl ve esrârü't-te'vil*. Thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. Beyrut: 1997.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî. *Şaḥîhu'l-Buhârî*. Thk. Mustafa Dîb Bugâ. Beyrut: Yemâme, 1990.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Süddî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 17-18. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Şihâh: Tâcû'l-lüğa ve şihâhu'l-Arabiyye*. Thk. Ahmed Abdulgafur Attar. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987.
- Durmuş, İsmail. "Fasl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 206. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Durmuş, İsmail. "Vasl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 537-539. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ebû'l-Ulâ Mardin. *Huzur Dersleri*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951.
- el-Elbânî, Muhammed Nasıruddin. *Silsiletü'l-ehâdişi'd-dâife ve'l-mevdûa ve eseruhâ's-seyyi' fi'l-ümme*. Riyad: Mektebetü'l-maârif, 2000.
- el-Firûzâbâdî, Ebû Tahir Muhammed b. Yakub. *Beşâiru zevi't-temyiz fi letâ'ifi Kitâbi'l-Azîz*. Thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: Lecnetü ihyâi't-türâsi'l-İslamî, 1992.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali. *el-Lübâb fi ulûmi'l-Kitâb*. Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Dârül-kütübî'l-ilmîyye, 1998.
- İbn Teymiye, Takıyyüddîn Ebû Abbas Ahmed b. Abdülhalim. *el-Fetâvâ'l-kübrâ*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1987.
- Kara, Ömer. "İslam Geleneğinde Ümerâ Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*. 229-370. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi [Yay.], 2013.
- Kılıç, Mahmut Erol. "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20: 493-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- el-Konevî, İsmail b. Muhammed (İsmail Efendi). *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsiri'l-Beydâvî*. İstanbul: Dersaadet, t.y.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi li-aḥkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Semir el-Buhârî. Riyad: Dârü âlemi'l-kütüb, 2003.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü ehli's-sünne: Tefsirü'l-Mâtürîdî*. Thk. Mecdî Baslûm. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2005.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 4. Baskı. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- er-Râzî, Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer, Fahreddîn. *et-Tefsirü'l-kebîr: Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1889.
- es-Siyâlkûtî, Abdülhakim b. Şemseddin Pencabî Hindî. *Hâşiyetü's-Siyâlkûtî alâ Kitâbi'l-Muṭavvel li't-Teftâzânî*. Thk. Muhammed es-Seyyid Osman. Beyrut: 2012.
- es-Siyâlkûtî, Abdülhakim b. Şemseddin Pencabî Hindî. *Hâşiyetü'l-Kâdî li-Abdihakim es-Siyâlkûtî*. İstanbul: Dâru't-tibâati'l-âmire, 1853.
- es-Süyûtî, Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekir. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. el-Hey'e el-Mısriyye el-âmme, 1974.
- Temizer, Aydın. *Kur'ân Tefsirinde Karine*. 2. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Temizer, Aydın. "Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri, Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (Aralık 2013): 65-92.
- Temizer, Aydın. "Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri, Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri II". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (Haziran 2015): 167-191.
- Uşaklıgil, Halit Ziya. *Saray ve Ötesi = Son Hatıralar*. İstanbul: Özgür Yayınları, 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965.
- Yanyalı, Hacı Ömer Lütü Efendi. *Huzur Dersleri*. Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmed Kitaplığı, nr. 3525, vr. 15^a-23^b.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf an haḳâiki gāvâmiḳi't-Tenzil*. Beyrut: Dârü'l-kitabî'l-Arabî, 1986.